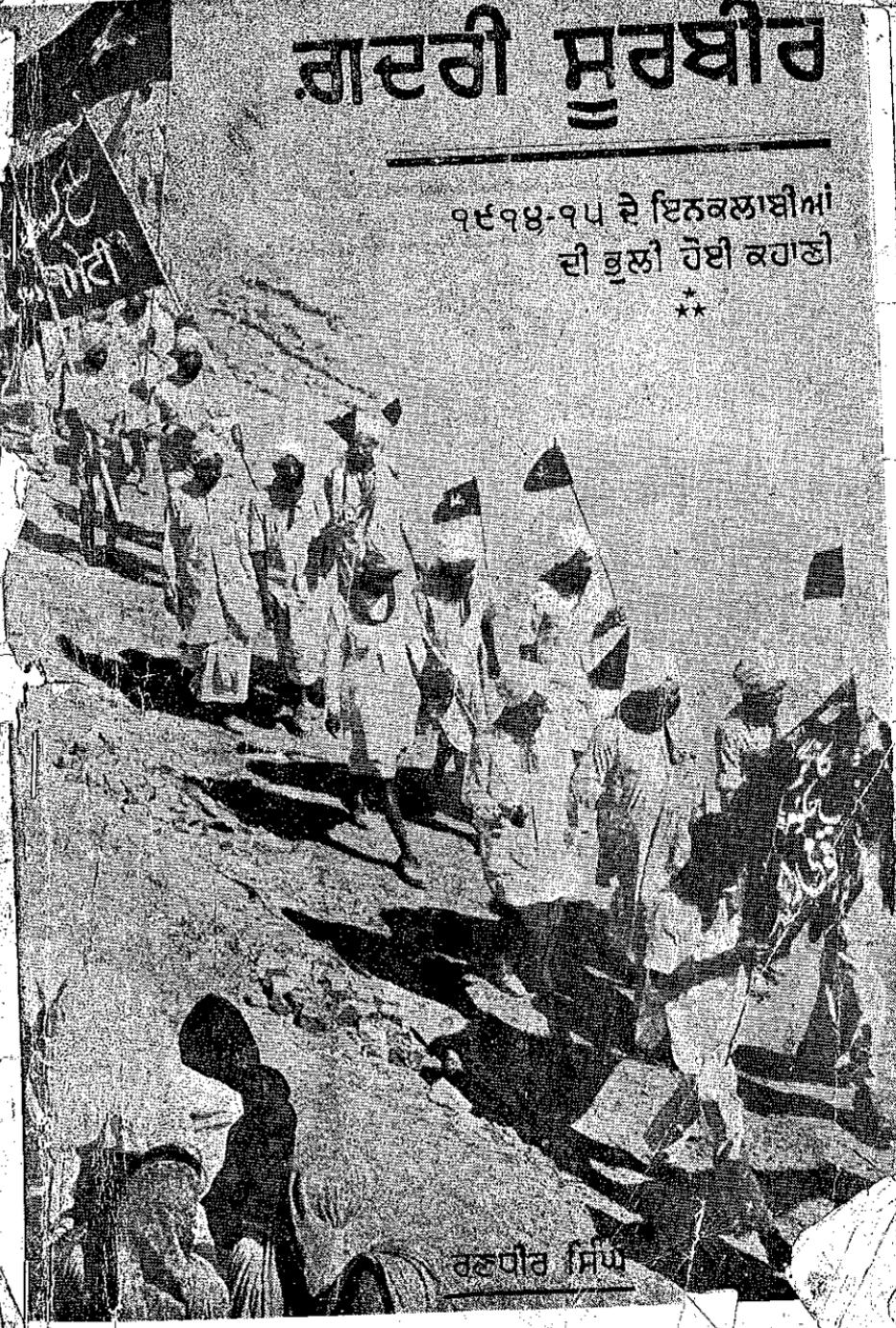

ਗਦਰੀ ਸੁਰਬੀਰ

੧੯੧੪-੧੫ ਵੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ
ਦੀ ਭੁਲੀ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ

**

ਰਾਮੀਰ ਸੰਪ

ਗਦਰੀ ਸੂਰਬੀ ਰ

੧੯੭੪-੭੫ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ
ਦੀ ਭੁਲੀ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ

ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ

★
ਪ੍ਰਗਤਸ਼ਿਵ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼

੧੧੪ ਮੈਕਲੋਡ ਰੋਡ

ਲਾਹੌਰ

ਨੌਟ :

੧੯੭੪—੭੫ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਜੇ ਦੀ ਆਪੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰੀਦਾਂ ਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਿਹੜੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ੧੯੭੪—੭੫ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਇਤਲਾਹ ਹੋਵੇ ਸੁਹ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕਿਰਪਲਤਾ ਕਰਨ — ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਣਗੇ।

ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ
ਜਨਵਰੀ ੧੯੭੮

ਪ੍ਰਿੰਟਰ — ਸ: ਲੁਚਾਂਬਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤ ਸੇਨਕ ਪ੍ਰੈਸ, ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ

ਪ੍ਰਥਮ ਪੰਨਾ — ਬੰਨਵਾਲੀ, ਪ੍ਰੇਰਚੈਸਿਵ ਪ੍ਰਲਿਲੇਚਰਜ਼, ੧੯੭੪ ਮੈਕਲੋਡ ਰੋਡ, ਲਾਹੌਰ

ਮੁਖ-ਬੰਦ

ਇਸ ਪੈਮਫਲੈਟ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਅਗੇ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਮਾਨ-ਉਭਾਰੂ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ — ੧੯੭੪-੭੫ ਦੇ ਗਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੇ ਅਦੂਤੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ; ਇਹ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੇਤ ਕੋਈ ਭੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦੀ। ਇਹ ਪੈਮਫਲੈਟ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੰਦਗੀਆਂ, ਲਗਾਤਾਰ ੩੦ ਸਾਲ ਕੀਤੇ ਕੰਮ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਝਲੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਵਾਰਤਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਭਖਤ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਰਕਰ ਲਈ ਇਹ ਸਾਡੇ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਭੁਲ ਚੁਕੇ ਪਤਾ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਕ ਨੇ ਪੰਥੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ, ਕਾਮ-ਗਾਟਾਮਾਰੂ, ੧੯੭੪-੭੫ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਛਾਂਸੀਆਂ ਤੇ ਚਲੀਆਂ ਜ਼ਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।

ਅਗਲੇ ਸੱਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਲਸੇਵਾਰ ਕਹਾਣੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੌਦੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਪਸਿਧ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਢੰਡਾ ਉਚਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਕਮੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੌਹਰੀ ਆਗੂ ਵੀ “ਅੰਦਰੂਨੀ ਬੁਦਾਮੁਖਤਾਰੀ” (ਹੋਮ ਚੁਲ) ਤੋਂ ਪਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੇਚ ਸਕਦੇ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਹਸ ਹਸ ਛਾਂਸੀਆਂ ਸ਼ੁਦੇ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਣੀ ਤੇ ਇਕ ਭਾਤ ਪੁਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਦਸਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰਾਂ ਲਈ ਕਾਲੇਪਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰਾਂ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕਾਲ ਕੋਠਵੀਆਂ ਵਿਚ ਘੱਲ ਕੀਤਾ, — ਦੇ ਅਜ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਯਹਕਾਉ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਖੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਦੇ ਉਸਰੀਏ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਨੈਸ਼ਨਾਨ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ, ਬੁਹਤੇ ਸਿਖਸਨ, ਜਿੱਹੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਥੇ ਗਏ, ਹੋਏ ਸਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਬਾਨਿਆਂ ਵਿਚ

ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛਡਣ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਗਲੀ ਨਾਲ ਬੈਥੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਖੂ ਜਾਤੀਆਂ ਤਜਰਬੀ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਗਲਾਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਸਨਤੀਕ ਹੋਣ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਹੈਸੀਅਤ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਖੇ ਗਲਾਮ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਨਮ ਹੋਇਆ, "ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਪਾਰਟੀ, ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਜਿਥੇ ਮੌਬਰ ਸਦਾ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੋਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤਨਗੇ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇਂਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਹਥਿਆਰ ਖਰੀਦੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਖੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਬਰ-ਸ਼ਿਖ ੧੨੦੦੦ ਤਕ ਜਾ ਪਰੀਹੀ।

੧੯੧੪ ਦੀ ਵਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਉੱਤੇ ਮਾਰ੍ਹ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੈਕਾ ਤਕਿਆ। ਉਹ ਜਥੇ ਬਾਦ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ – ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਅਣ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਾਧੇ ਕਿਸਾਨ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਅਖਰਦਾਰੀ ਰਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਜਾਣੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਨੀਆਂ ਐਕੜੀਆਂ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਮੁਜ਼ਦਿਆਂ ਹੀ ਜੇਹਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਿਰਫ਼ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੫੦੦ ਤਕ ਪੁਜ ਚਾਈ। ਤਾਂ ਵੀ ਸੈਕੜੇ ਪੁਲਸ ਦੀ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹਲਕੇ ਢੰਡ ਕੇ ਗੁਪਤ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਡੀ ਰਾਜਸੀ ਸਰਗਰਮੀ ਸਿਰਫ਼ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੈਨਤੀ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਣਾ ਹੀ ਹੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਾਗਜ਼ ਆਪ ਕੇਵਲ ਉਥੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਲਾਨਾ ਕਾਨਡਰੰਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਵੀ ਕਈ ਸਚੇ ਦੇਸ਼ ਭਰਤ-ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਬਗਾਵਤ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੰਧੀ ਟਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਆਮ ਲੋਕ ਅਜੇ ਰਾਜਸੀ ਮੰਦਾਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਲਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਉਕੀ ਹੀ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਜਾਗਰਤ-ਹੀਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁੜ ਰਹੀ ਗਈ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚਿਲਟੋਣ ਦਾ ਇਕੋ ਰਾਹ ਦਿਸਦਾ ਸੀ – ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਛੋਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ। ਉਹ ਆਪ ਕਿਸਾਨ ਸਨ ਤੇ ਛੋਜ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਲਿਭਡੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ, ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਛੋਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਇਨੀ ਪਦੇਸ਼ੀਆਂ, ਸੂਰਪ ਤੇ ਇਸ਼਼ੀਆਂ ਦੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੇਦਾਂ ਦਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਬੁਰਾ ਮਨੋਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੁਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਇਸ਼਼ਾਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਰੋਲਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਬੜੀ

ਘਰਨਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਸੇ ਜਦੋਂ ਗਦਗੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬਗਾਵਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੇ ਰਚਾਮੰਦ ਹੋ ਗਏ।

ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀਆਂ। ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਛੋਰੀ ਵਜ਼ਾ ਗਦਗੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਲੀ ਵਜ਼ਾ ਇੰਦ੍ਰੀ ਕਿਤੇ ਚੁੜੀ ਸੀ। ਛੋਜੀ ਬਗਾਵਤ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਨਤਕ ਤੋਂ ਉਕੀ ਹੀ ਨਿਖਲੀ ਹੋਈ, ਨਿਰੋਲ ਛੋਜੀ ਬਗਾਵਤ ਕਿਸੇ ਹਾਸਤ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇਤੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਈ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਫਾਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਸੈਕੜੇ ਲੰਮੀਆਂ ਕੌਦਾਂ ਲਈ ਜੇਹਲੀਂ ਡਕ ਦਿਤੇ ਗਏ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡੀਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਉਮਰ ਲਈ, ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਭੇਜੇ ਗਿਆ ਵਿਚ, ਚਿਟਦਾਫੀਏ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੇ ਅਨਦਾਜ਼ੀਏ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰੇ ਰਾਭਰੂ, ਦੇਖੋ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀਆਂ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜੇਹਲੀਂ ਦੇ ਵਹਿਜ਼ੀਆਨਾ ਜੇਹਲ-ਪੰਥੀ ਵਿਰੁਧ ਅਨਤਿਲਤ ਸੰਗਰਾਮ ਲੜੇ। ਉਹਨਾਂ ਪੁਲ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਕਿਕੋਈ ਤਾਕਤ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਗਾਦੇ ਨਹੀਂ ਤੇਜ਼ ਸੱਕੋਹੀ—ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਪੁਲ ਸਿਰੇ ਚੜਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲਵਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨੀ ਵਾਰ ਇਤੀਆਂ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤੇ ਛੀਕ ਨਾ ਆਣ ਦਿੱਤੀ।

ਉਹ ੧੯੭੦-੭੧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀਹ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀ ਵਧ ਕੈਂਦਾ ਕਟ ਕੇ ਜੇਹਲੀਂ ਚੁੱਧਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਰੋਈਆਂ ਸਿਰਤਾਂ ਰੁਲ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ — ਪਰ ਇਗਾਦੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੱਚੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਰਾਮ ਕਰਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਨਾ ਬਹਿ ਗਏ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਗਰਾਮ ਜਾਰੀ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ।

ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਰਾਹੀਂ—ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਤੇ ਵਧੀਆਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਿੰਦਗੀਆਂ ਦੀ ਅਹੁਤੀ ਦੇ ਕੇ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਸੀ — ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਆਸਰ ਹੇਠ, ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਹੋਦ ਹਾਏ ਕਿ ਹੁਣ ਕੇਮ ਕਠਣ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਣ ਤੇ ਉਭਾਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਮਹਾਨ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਤਦੋਂ ਕਿਤੇ ਛਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤ ਕੇ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਣ ਲਈ ਅੜੀਲਾ ਕਾਮਯਾਬ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਸੇ ਇਹ ਪਰਥੇ ਹੋਏ ਘੁਲਾਠੀਏ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਕੁਦਾਂ ਪਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ੧੯੭੪-੭੫ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹੀ ਨਾ ਲਿਆਏ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ, ਆਪਣਾ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਨਿਫਰ ਹੋਸਲਾ ਵੀ। ਉਹਨਾਂ ਕਾਗਰਸੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਇਹਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਲੀਆਂ ਕਮੀਠੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸੁਣੇ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਨੇਜ਼ਵਾਨ ਸਾਥੀਆਂ, ਸਿਹੜੇ ਉਮਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

ਪੁਤਰ ਪੇਤਰਿਆਂ ਵਰਗੇ ਸਨ, ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਇਹਨਾਂ ਚਿਟ-ਦਾੜ੍ਹੀਏ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸੁਚੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਅਣਥਕ ਕੰਮ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਖਰਦਸਤ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਭੁਨਿਆਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਹਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

੧੯੭੪ ਵਿਚ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਮਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਲੜੇ ਸਨ। ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੁਚੇ ਪਰ ਜ਼ਖ਼ਿਆਂ ਤੇ ਇਹਾਂਦਿਆਂ, ਵਿਚ ਨੇਸਵਾਨ, ਇਹਨਾਂ ਜੋਧਿਆਂ ਨੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਹੋਸਲੇ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਹੰਦੇ ਸਿਰਉਂ ਸਿਖਣ, ਠੱਵੇਂ ਖਿਆਲ ਆਪਣਾਣ ਤੇ ਮੁੜ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਲੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋਕੇ ਸੰਗਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਜਮ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੋਠਾਂ ਆਇਕਠੇ ਹੋਏ।

ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਗਾਈ ਬਾਬੇ — ਅਮਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੱਸੀ ਦਾ ਰਸਾ ਗਲ ਪਿਆਂ ਵੀ ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਠੀ ਸਮਝੀ ਸੀ — ਅਜ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਹਰ ਨਾਂ — ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਬਾਬਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਤੂਜ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਪਰਿਬਾਹੀ ਸਿੰਘ — ਅਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਹੈ, ਜਿਦੂ ਨਾਲ ਸਫੇ ਦੇ ਸਫੇ ਭਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਮਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਉਮਲਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਨੀਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਔਖੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤੇ ਗਰ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਇਕ ਚਥਰਦਸਤ ਕੋਮੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਣਾਵਟ ਦੀ ਚੰਗਿਆਵੀ ਜਿਹੜੀ ਇਹਨਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਲਾਈ ਸੀ ਅਜ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਭਾਬੜ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਅਜ ਰਾਜਾ-ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਆਖੀਰਲਾ ਹੌਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਜ ਆਮੀਂ ਆਪਣੇ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਅਤਿ ਨਾਜ਼ਕ ਦੌਰ ਦੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਚਿਟਦਾੜ੍ਹੀਏ ਗਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਲੁਝ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਾ-ਵਾਰੂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਝਲ੍ਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਘਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਭ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਸਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਗੇ ਕਦਮ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਅਜੈ ਘੋਸ਼

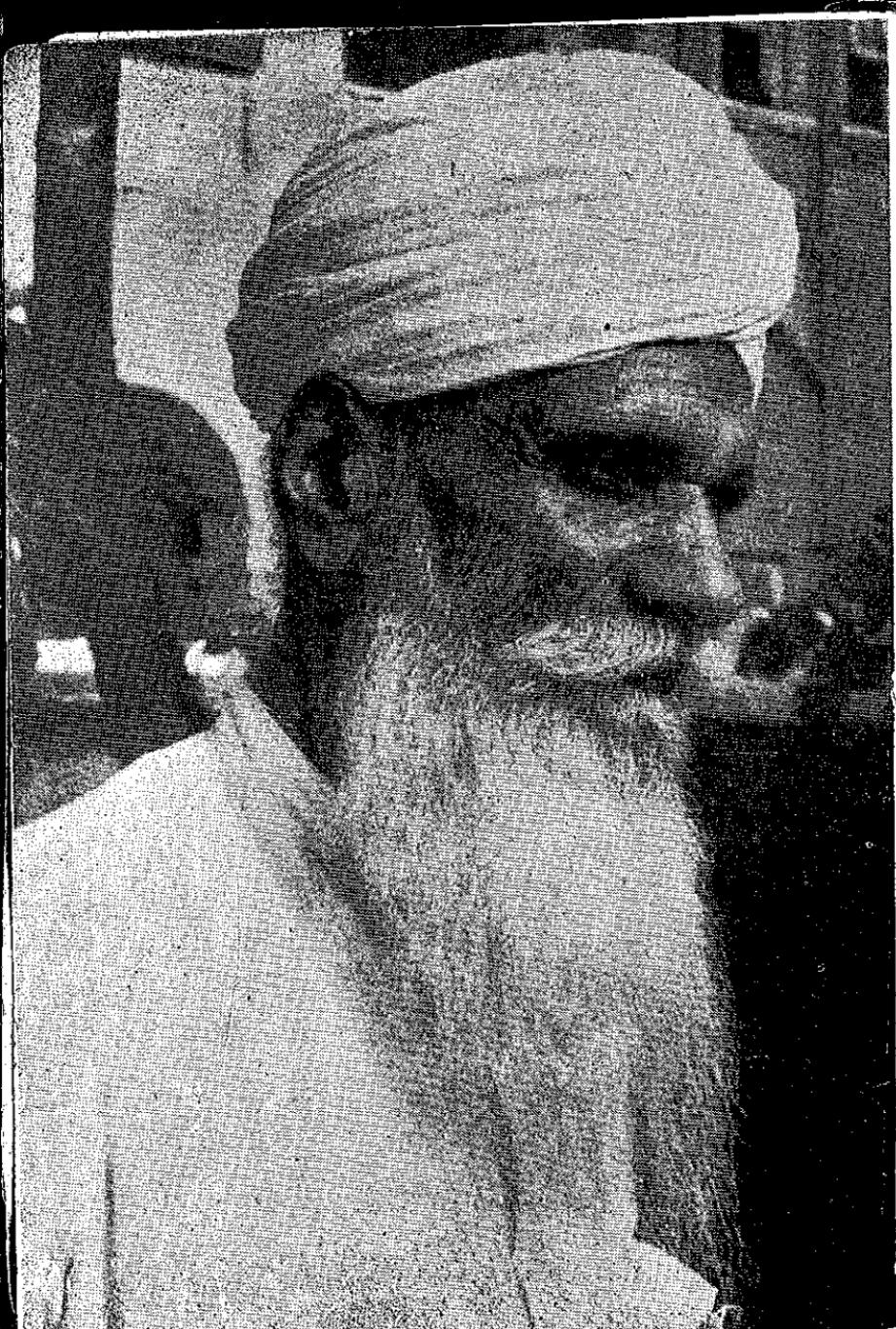
੪

ਦਸੰਬਰ ੧੯੪੫ ਦੀ ਇਕ ਦੁਪਹੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਭਕਨੇ ਪੁਸ਼ਿਆ। ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੁਗੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚਕਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋ ਕੁਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸਰਮ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਛੋਹੜੀ ਨਵੀਂ ਕਲੇ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿ ਗਈ — ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ੧੯੧੪—੧੫ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।.....ਬਿਡੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸਨ ਭੁਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਪ੍ਰੇਦਲੀਆਂ ਜਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੁੜ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤੇਜ਼ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਮ ਤੇ ਫੌਰ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ, ਦੀਵੇ ਦੀ ਨਿੰਮੀ ਨਿੰਮੀ ਲੋਅ ਦਾ ਹੀ ਚਾਨਣ ਸੀ — ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਤੇ ਅਜ ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ੧੯੧੪—੧੫ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਾਬਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, “ਧੱਨ ਸਨ ਉਹ ਸਾਬਿਓ”, ਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਆਖਿਆ, “ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਤੇ ਆਪਾ ਵਾਰੂ ਕਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਕਿਆਲ ਕਰਕੇ ਅਜ ਵੀ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਕਰ ਉਠਦਾ ਹੈ.....”

ਮੈਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਪਾਰੀਟੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਭਲੂਕਦੇ ਦਿਸ ਰਹੇ ਸਨ — ਉਹ ਅਖਾਂ ਗਿਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਰਸੇ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਜੇਲਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਤੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਕੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਛੇਰ ਚਮਕ ਉਠਿਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਆਖਿਆ, “ਮੈਂ ੪੦ ਸਾਲ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜਦੋਂ ਜ਼ਹਿਦ ਬਾਅਦ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਆਇਆ.....ਮੇਰੀ ਇਕੋ ਖਾਹਸ ਹੈ, ਕਿ ਮੁਦੰਦ ਦਮ ਤਕ ਲਾਲ ਝੰਡਾ ਚੁਕੀ ਰਖਾਂ.....ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਖਿੰਡ ਦਾ ਸਾਡੇ ਸੁਪਨੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਸਫਲ ਹੁਦਿਆਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ.....।”

ਰਣਪੀਰ ਸਿੰਘ

ਜਿੜ੍ਹੇ ਗਦਰੀਆਂ ਦਾ ਆਗੂ

ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਰਨਾ

ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ

ਇਹ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਗਲ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖ ਕਿਸਾਨ, ਜਵਾਨ ਤੇ ਬੁਢੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਥਾਰ ਛਡ ਕੇ ਰੋੜੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਪ੍ਰਵਿਸੀਂ ਨਿਕਲ ਰਿਏ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਭੁਖ ਸੁਕ ਗਈ ਜਾਪਣੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਲਈਆਂ ਆਪਣੀ ਭੋਂ ਦੇ ਰੁਧਿਆਂ ਦੋ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਦਿਨ ਐਖੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਹ ਸਦਾ ਫੂੰਘੇ ਹੋ ਰਹੇ ਆਰਥਕ ਮੰਦ੍ਰਾੜੇ ਦਾ ਜਮਾਨਾ ਸੀ। ੧੫੦ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਲੁਟ ਖਸੁਟ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਆਰਥਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਕਾ ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਤੇ ਨਹੀਂ ਉਸਾਂ ਦਾ ਕਿਤੇ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਭਦਾ। ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲਹਿਰੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਤ ਪੇਂਡੂ ਦਸਤਕਾਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਸੀ, ਧਰਤੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖਲ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਵੰਡੀਆਂ ਰਹੀ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਚੁਕੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਲਵਾ-ਹਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਾਹੀ ਦਿਨ ਦਿਨ ਮੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਰੜੇ, ਮਾਲੀਏ ਤੇ ਲਗਾਨ ਦਾ ਭਾਰ ਦੁਣਾ ਚੌਣਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ੨੫ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪਈ ਕਾਲਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਲਕ ਉਕਾ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਦਿਤਾ। ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕੇਵਲ

ਇਕ ਜੂਆ ਬਣ ਕੇ ਠਹਿ ਗਈ।

ਉੜਕ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਤੇ ਦੋ ਵੇਲੇ ਛਿਡ ਦੀ ਭੁਖ ਭੁਝਾਣ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ, ਜੁਸਿਆਂ ਦੇ ਨਰੋਏ ਤੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਤਕੜੇ, ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਟੁਰ ਪਏ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਗਹਿਣੇ ਪਾ ਦਿਤੀਆਂ, ਮਾਲ ਫੌਗਰ ਤੇ ਹਲ ਪੰਜਾਲੀਆਂ ਵੇਚ ਸੁਟੀਆਂ - ਤੇ ਏਦਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕੁਝ ਰੁਪਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤ੍ਰਭੂਮੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਆਖ ਗਏ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਸਾਲ ਕਟਦੀ ਗਈ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਉਹ ਬਰਮਾ, ਮਲਾਇਆ, ਤੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਗਏ, ਉਥੋਂ ਹਾਂਗਾਂਗ ਸ਼ਿੰਘਾਈ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ, ਕਈ ਅਸਟਰੇਲੀਆ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਏ, ਉਹ ਜਿਸਮ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਨ ਤੇ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਜਾਂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਤੇ ਬਿਤੁਪਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਰਹੇ ਸਨ - ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬਦੇਸ਼ੀ ਜੁਲਮ ਤੇ ਲੁਟ ਖਸੁਟ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਉਜ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ। ਜਿਹੜੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਲੋਕ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਚੁਕੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਮੁਹਾਰਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਗਾਲੀ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਲ ਮੋੜ ਲਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਜਪ ਹਜ਼ਾਰ ਵਧ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਸ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਲਾਅਨਤ

ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਜਾਤੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਕਾਰਬਾਨੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਉਜ਼ਰਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਉਹ ੨-੩ ਡਾਲਰ (੬-੯ ਰੁਪੈ) ਰੋਜ਼ ਕਮਾਂਦੇ ਸਨ। ਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਫਰਜੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਅਮਰੀਕੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਸਤੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਅਮਰੀਕੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤੇ ਟਾਕਹਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗਲ ਸੀ। ਆਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ ਤੇ ਬਿਨਾ ਬਹੁਤ ਝਗੜੇ ਫਸਾਦ ਦੇ ਲੰਘ ਗਿਆ।

੧੯੦੭ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜਾ ਪਿਆ। ਉਜ਼ਰਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਟ ਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਨਾਲ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦ ਅਮਰੀਕੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚੁਧ ਸੰਗਰਾਮ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜਥੇਬੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਝਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕੇਵਲ ਪੇਸ਼ੇ ਬਣਾਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਨ ਸਰਮਾਇਦਾਰ ਜਲਦੀ ਤੇ ਸੌਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚੁਧ ‘ਕਾਲੀਆਂ ਭੇਡਾਂ’ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਟਕੇਮਾ (ਆਗੀਰਾਨ ਸਟੇਟ) ਵਿਚ ਹੋਈ ਰੇਲਵੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹੜਡਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਸਹੇਤ ਨਾਲ ਤੇਕੀ ਗਈ।

ਕੋਈ ਅਜੀਬ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਅਮਰੀਕਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਿਰਨਾ ਤੇ ਨਵਰਤ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਏ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਹਿਰ ਉਠੀ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੈਲਣ ਲਗ ਪਈ। ਬੁਢਾਗਰਦੀ, ਜੋ ਕਿ ਅਮਰੀਕਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲਹਿਰ ਤੇ ਜੋਦੇ-ਜਹਿਦ ਦੀ ਇਕ ਨਿਆਰੀ ਪੇਦਾਵਾਰ ਹੈ, ਜ਼ਹੂਰ ਵਿਚ ਆਈ। ਫਿਲੀਆਮ, ਈਬਰਟ,

ਸੈਂਟ ਜਾਹਨ, ਟਕੋਮਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਲਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਡੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ – ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਅਥਾਂ ਮੀਟੀ ਰਖੀਆਂ।

ਮੰਦ੍ਰਵਾੜੇ ਦੇ ਐਥੇ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ – ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਥੇਬੰਦ ਗੁੜਾਗਰਦੀ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ – ਵਿਚੋਂਪੀ ਐਸੀ-ਟੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੀ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ।

ਜੂਰਪੀ ਤੇ ਹੋਰ ਏਸੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਰੁਧ ਵੀ ਬੁਰਛਾ ਗਰਦੀ ਕੀਤੀ ਰਾਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਜ਼ਾਦ ਕੋਮਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਕੂਮਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਪੁਰੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਦ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਗੁੜਾਗਰਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਜਾਪਾਨੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਹਰ ਇਕ ਡਾਲਰ ਨੁਕਸਾਨ ਬਦਲੇ ਦਸ ਡਾਲਰ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਡੇ ਸਫੀਰਾਂ ਤੇ ਤਿਜਾਰਤੀ ਮੁਸ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵੇਂ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਦਾਖਲਤ ਕਰਨੇ ਉਕਾਹੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣਾ ਹੋਇਆ – ਉਹ ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਸਟੇਟਾਂ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆਂ, ਆਰੀਗੋਨ ਤੇ ਵਾਸਿੰਗਟਨ ਵਿਚ ਵਸ ਚੁਕੇ ਸਨ। “ਆਲੂਆਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ” ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਸੇਦਾਰ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤੇਖ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਕ੍ਰੇਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਤ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਤੇ ਅਨਗਿਣਤ ਹੋਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਾਛੀ ਰੁਪਿਆ ਜਮਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ

ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਡਾਲਰਾਂ ਨਾਲ ਇਜ਼ਤ ਤੇ
 ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੱਧਰੀਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕੀਤੇ
 ਤੇ ਧਿਰਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੋਟਲਾਂ ਤੇ ਟ੍ਰੈਨਾਂ ਵਿਚ, ਪਾਰਕਾਂ ਤੇ ਸਿਨੇਮਿਆਂ
 ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਚੇਚਾ ਬੁਗ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ
 ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, “ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਤੇ ਕੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ
 ਆਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ।” ਇਕ ਗੋਰੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸੋਹਨ
 ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ
 ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਨੇ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਨੌਕਰੀ
 ਨਹੀਂ, ਇਕ ਗੋਲੀ ਦੇ ਹਕਦਾਰ ਹੋ।” ਕਈ ਹੋਰ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ
 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਬਾਈ ਪੜਦੇ ਸਨ। ਜਵਾਬ ਮਿਲਦੇ ਹੋ ਉਹ ਤਾਅਨਾ
 ਮਾਰਦੇ ਸਨ, “ਕੀ, ੩੦ ਕ੍ਰੋੜ! — ਆਦਮੀ ਕਿ ਭੇਡਾਂ?” ਅਜੇਹਾ ਜ਼ਿੱਲਤ-
 ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਓ ਰੋੜ ਦੀ ਗਲ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ
 ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਕਈ ਜਮਹੂਰੀਅਤ-ਪਸੰਦ
 ਅਮਰੀਕਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਸੀ।
 ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਨਫਰਤ ਭੇਡੇ ਵਰਤਾਓ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਰ
 ਕੁਝ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸਾਪਦੇ ਸਨ। “ਅਮਰੀਕਨ ਗੁਲਾਮੀ ਨਾਲ
 ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ.....ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਗੁਲਾਮ ਹੋ”, ਉਹ ਢੋਵਾ ਜਿਹਾ
 ਬਿਸ਼ਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦੇਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੋਈ
 ਗਲ ਜਿਹੜੀ ਓਵੇਂ ਤੱਕ ਪੇਸ਼ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਖਾਂ ਤੋਂ
 ਓਹਲੇ ਕਰ ਰਖੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਛਿੰਦਰੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ
 ਵਡੀ ਸਚਾਈ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ
 ਉਕਰੀ ਗਈ, ਉਹ ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ।

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਸੀ। ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਇਸ
 ਅਗਲੇ ਦਾ “ਹਾਲ” ਲਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਘਰ
 ਹੰਡੂਰਾ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਖੂਬ ਇਤਿਹਾਸ-ਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ “ਇਸ

ਪਰਤੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆਂ ਥਾਂ ਹੈ । ” ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਇਹਨਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਣ । ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਉਥੇ ਗਿਆ ਤੇ ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਮੜ੍ਹਦੁਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਇਸ “ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਹਿਬਤ” ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰਾ ਪੁਰਾ ਨਰਕ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਧਮਕੀਆਂ ਤੇ ਰਿਬਵਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਹਾਈ ਵਸ ਦਿਤੀ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ “ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਰਛ ਤੇ” ਜਾਂ ਉਜ਼ਜ਼ ਹੈਡਰਾ ਵਿਚ ਵਸਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਇਹ ਚਾਲ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੈ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪਦ 10 ਦੇ ਬਦਨਾਮ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ । ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਏਸਿਆਈ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਜੋ ਉਹਦੇ ਕੇਲ 2000 ਡਾਲਰ ਨਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵੇਸ਼ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਤਕ ਤੋਂ ਦਾ ਟਿਕਟ ਲੈਕੇ ਸਿਧਾ ਲਗਾਤਾਰ ਸਫਰ ਕਰਕੇ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦਾ । ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚੁਧ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸਨ । ਉਹੋ ਹੀ ਬਦ-ਕਿਸਮਤ ਗੁਲਾਮ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹਕੂਮਤ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਹਾਜ਼ੀ ਅਵਾਜ਼ਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ।

ਇਕ ਨਵੇਂ ਖਿਆਲ ਦਾ ਜਨਮ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਹੋਣ ਦੀ ਅਤਿ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਅਮਰੀਕੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀਆਂ ਖੁਬੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖਿਚ ਪਾਈ । ਇਸ ਜਮਹੂਰੀਅਤ, ਰਾਜਸੀ ਬਰੋਬਰੀ, ਆਮ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੇ ਹਕਾਂ ਲਈ ਸੱਤਿਕਾਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੁਲਸ-

ਦੇ ਛਾਂਟੀ ਖਾਂਦੇ ਰਾਏ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਸਫਲਤਾ ਤੱਕੀ।

ਏਸਤਰਾਂ ਜਤ ਜਗ ਉਠੀ, ਗੁਲਾਮ ਹੋਣ ਦੀ ਕੌਮੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਲਭੇ ਜਮਹੂਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਾਗਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਚੀਜ਼, ਤੁਰਕੀ, ਮਿਸਰ ਤੇ ਆਇਰਨੈਂਡ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਮਹਾਨ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਉਠਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਨਥਲਾਬ-ਪਸੰਦ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ, ਬਰਕਤ ਉਲਾਹ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ – ਜਿਹੜੇ ਓਦੋਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਪਕਿਆਂ ਦੀ ਤੰਤ੍ਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ ਤੇ ਅੰਪਾ ਧੰਦ ਜੁਗ ਪਲਟਾਉ (ਅਨਾਰ-ਬਿਸਟ) ਰੁਚੀਆਂ ਰਖਦੇ ਸਨ – ਹੁਣ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਨਰੋਈ ਛੁਹ ਲਗੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ, ਸਟਾਕਟਨ, (ਕੇਲੀਫੋਰਨੀਆ) ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ (ਵੈਨੋਡਾ) ਵਿਚ, ਇਸ ਨਵੀਂ ਜਾਗਰਤ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਰਗਾਰਮੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ / ਬਣ ਰਾਏ। ਕੇਲੀਫੋਰਨੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ, ਆਰੰਗਨ ਤੇ ਵਾਬਿੰਗਟਨ ਦੇ ਕਾਰਜਾਨਿਆਂ ਵਿਚ – ਕੇਂਦਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿਥ ਸੀ – ਇਕ ਨਵਾਂ ਖਿਆਲ ਪੰਗਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਵਿਚੁਪ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਖਿਆਲ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਇਸ ਕੌਮੀ ਜਾਗਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਇਕ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ-ਮੁਠ ਕਟਨ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਸਣ ਲਗ ਪਈ।

ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ

ਸੇਹਨ ਸਿੰਘ ਭੁਕਨਾਂ ਅਸਟੋਰੀਆ ਦੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ। ੧੩ ਮਾਰਚ ੧੯੧੩ ਨੂੰ ਅਸਟੋਰੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਸਦੀ ਗਈ। ੧੨੦ ਦੇ ਲਗ ਪਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ

ਛੇਈ ੪੦ ਅਗੀਗਨ ਤੇ ਵਾਹਿਗਟਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਚੁਣ੍ਣੇ
ਹੋਏ ਨੁਮਾਈਂ ਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਏਦੂੰ ਵੱਡੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੀਟਿੰਗ, ੧
ਨਵੰਬਰ ੧੯੭੩ ਨੂੰ ਸਾਨਫਾਰਮਿਸਕੋ ਵਿਚ ਹੋਈ । ਏਥੇ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ
ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਕਿਆਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਦੇਹਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤੇ ੧੫੦੦੦
ਡਾਲਰ ਤੋਂ ਵਧੇ ਫੈਡ ਇਕਠਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹੀਂਦੀ ਐਸੇਸੀਇਸ਼ਨ ਆਫ
ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਗਈ । ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਮਹਾਂਠੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ
ਵਿਚ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇਵਾਰ ਅਖਬਾਰ ਕਢਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।
੧੯੮੭ ਦੇ ਗਾਦਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਵੀ 'ਗਾਦਰ' ਰਖਿਆ
ਗਿਆ । ਐਸੇਸੀਇਸ਼ਨ ਵੀ, ਅਜ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ੀਆਂ
ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਂ, ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁੜਹਰ ਹੋਈ ।

ਇਹਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਸਨ - ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ,
ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਡਾ,
ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਪਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ, ਰੂੜ ਸਿੰਘ, ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਮਹੇਸਰੀ,
ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੁਕਾ, ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ, ਜਗਤ ਰਾਮ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ,
ਛਾਗ ਸਿੰਘ ਕਿਨੇਡੀਅਨ, ਸੇਰ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਉਧਮ ਸਿੰਘ
ਕਸੇਲ, ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਰੀਡੀਵਿੰਡ ਤੇ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ - ਨਾਂ
ਜਿਹੜੇ ਅਜ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਉਮਰਾਂ ਬਧੀ ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਤੇ
ਇਨਸਾਨੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਖਾਂ
ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਵ
ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ
ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਅਜਾਦ ਕੌਮੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ
ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹਵਾਇਆਰ ਬੰਦ ਕੌਮੀ ਇਨਕਲਾਬ
ਜਾਹੀਂ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਰ
ਮੈਂਬਰ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ

ਗੁਲਾਮੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਲਏ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਚੌਣਾਂ ਵਿਚ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਤੇ ਹਰਦਿਆਲ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਖਸ਼ਾਨਚੀ, ਕਰੀਮ ਬਖਬ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਆਰਗੋਨਾਇਜ਼ਿੰਗ ਸੈਕਟਰੀ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਇਕ ਅਰਗੋਨਾਇਜ਼ਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਵਧੀਰੇ ਗੁਪਤ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮ ਲਈ ਤਿੰਨ ਬੀਦਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਕਮੀਸ਼ਨ ਵੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀ ਲਾਟ, ਤੇ ਜਗਤ ਰਾਮ 'ਗਦਰ' ਅਖਬਾਰ ਕਢਣ ਲਈ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਥਾਪੇ ਗਏ।

ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਨੰ: ੪੩੬ ਹਿਲ ਸਟਰੀਟ ਸਾਨਫਰਾਸਿਸਕੋ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਜੁਗਾਂਤਰ ਆਸਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਇਆ। ੧੯੯੧ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਨੰ: ੫ ਵੂਡ ਸਟਰੀਟ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਲਈ।

੧ ਨਵੰਬਰ ੧੯੯੩ ਨੂੰ 'ਗਦਰ' ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਰਚਾ ਛਪ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਹਦਾ ਇਕ ਇਕ ਅਖਬਰ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁਧ ਕੌਮੀ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਸੁਨਹਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮੜਮੂਨ "ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਕਚਾ ਚਿਨ੍ਹ" ਹੁੰਦਾ ਮੀ। ਇਹ ਗੁਲਾਮੀ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਕਹਿ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਤੇ ਅਤਯੰਤ ਗਿਰਾਵਟ ਤੇ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ 'ਗਦਰ' ਕੇਵਲ ਮੌਤ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਤ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ — ਤਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੰਬਰਸ਼ਿਪ ੫੦੦੦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਚੰਦੇ ਤੇ ਸਹੈਤਾ ਧੜਾ ਧੜ ਬਗਾਵਤ ਦੀਆਂ ਟੋਲਕਾਂ ਛੁਗਨ ਲਗੇ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲਹੂ ਪਸੀਨਾ ਇਕ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਚੋ-

ਆਈ ਇਸ ਉਗਾਗਾਹੀ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਪਾਈ ਕੀਮਤੀ ਸੀ — ਤੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਖਰਚ ਤੇ ਸਾਰਾ ਵਰਤ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।

‘ਗਦਰ’ ਅਖਬਾਰ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਕੰਨੌਡਾ, ਮਲਾਇਆ, ਜਾਪਾਨ, ਚੀਨ, ਫਿਲਿਪਾਈਨਜ਼, ਫਿਜੀ ਤੇ ਅਰਜਨਟਾਈਨਾ ਤਕ ਜਾ ਪੁਜਾ। ਪਰਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤਕ ਵੀ ਪੁਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜਬੈਥੀ ਵੀ ਫੈਲੀ। ਕੇਵਲ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੰਨੌਡਾ ਵਿਚ ਹੀ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ੭੨ ਸ਼ਾਖਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਨੈਜਵਾਨ ਗਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਜ਼ਾਰੀ ਰੂਸ, ਚੀਨ ਤੇ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸਾਥੀ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਫਖਰ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ੨੫ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਗਾਂਤਰ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੨ ਡਾਲਰ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਖਰਚ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਦੇ ਸਪੂਤ ਅਜੇਹਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂ ਕੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜ ਸਕਦੇ ਹਨ—ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ।”

ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ — ਉਹ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਇਹ ਗਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਲਹਿਰ ਤੋਨ ਦੀ ਹਰ ਕੋਸ਼ਲ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਅੰਦਰ ਭੇਜਿਆ। ਖੁਫੀਆਂ ਪੁਲਸ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗਰੰਥੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੱਡਵੇ ਲੁਵਾਈ ਕਿ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਸਿਖ ਨਹੀਂ। ਉਹਨੇ ਅਮਰੀਕਨ

ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਅਨਸਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਂਢੇ ਸਾਂਚੇ ਕੀਤੇ ਤੇ
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿਠੁਧ ਮੈਜ਼ਿਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਕਸੌਣ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਹੇਤਾ
ਕਰਨੇ ਵੀ ਦਰੇਗਾ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਮਾਰਚ ੧੯੧੪ ਵਿਚ ਹਰਦਿਆਲ ਨੂੰ ਇਕ ਮਤਲਬਾ ਬਦੇਸ਼ੀ ਜਾਣ ਕੇ
ਗਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਚੋ
ਬਾਹਰ ਕਢ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਜਮਾਨਤ ਤੇ ਰਿਹਾ
ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿਤਾ, ਜ਼ਮਾਨਤ ਜ਼ਬਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹਰਦਿਆਲ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਰਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਿਧੇ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ
ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਰਾਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ
ਹਿਸਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਝੱਖੜ
ਝੁਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਯੂਰਪ ਉਤੇ ਪਹਿਲੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਜੰਗ ਦੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਛਾ
ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ

੧੯੧੦ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪਾਸ ਰਿਏ ਦਾ ਖਲੋ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਊਨਾਂ ਨੇ
ਅਗੋਂ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਕੈਨੇਡਾ ਅੰਦਰ ਆਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਟੱਕ
ਦਿਤਾ ਸੀ, ਸਗੋ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਬਰਮਾ, ਮਲਾਇਆ,
ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਤੇ ਚੀਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਚ ਜਾਂ
ਗਹਿਣੇ ਪਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ
ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵਸ ਚੁਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਤੇ
ਵਹੁਟੀਆਂ ਹੁਣ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਕੰਚਿਆਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ,
ਪਰ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਕੁਆਰਨਟੀਨਾਂ ਵਿਚ ਖਜਲ ਖੁਆਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ

ਮੁੜਨ ਲਈ। ਹਰ ਥਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਦੇ ਵਿਟੁਪ ਰੋਸ਼ ਤੇ ਗੁਸੇ
ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈਂਦੀ, ਪਰ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਵਜੀਰ ਹਿੰਦ
ਇਸ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਹਕੂਮਤ ਸਮਝੀ ਬੈਠੀ ਸੀ ਕਿ ੧੯੧੦ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ
ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਖੀਰੀ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਚੁਕੀ ਸੀ।
ਪਰ ਇਹ ਸੇਰਣ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਤੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ
ਦਾ ਠੀਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਖਿਆ ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ
ਕਮਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਸਗੋਂ
ਹੁਣ ਇਸ ਹੈਂਕੜ ਭਰੀ ਵੰਗਾਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਉਤਾਰਲੇ
ਸਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਫੌਡ ਇਕਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਥਾਂਬਾ
ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨੀ ਜਹਾਜ਼ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨੂੰ
ਚਾਰਟਰ ਕੀਤਾ। ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਸਿੰਘਾ ਪੁਰ ਤੇ ਕੋਈ ੫੦੦ ਦੇ ਲਗਾ ਛੁਗ
ਸਵਾਰੀਆਂ ਲੈਕੇ ੧੫ ਅਪਰੈਲ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਕੈਨੇਡਾ ਲਈ
ਟੁਰ ਪਿਆ। ੨੩ ਮਈ ਨੂੰ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ
ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਹਰ ਪੱਤਰ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ – ਪਰ
ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਉਤਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣੇ ਇਨਕਾਰ
ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਿਆ।

ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੇਇਜ਼ਤ ਭਰੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ
ਦਿਤਾ – ਤੇ ਘੋਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਸਦ
ਮੁਕ ਰਾਈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗੀ – ਪਰ ਉਹ
ਲੜਦੇ ਗਏ। ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਅੜੇ ਵੇਖ, ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਫੌਜੀ
ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਣ ਵੀ ਧਮਕੀ ਦਿੜੀ। ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ
ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ – ਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖਬਰ ਫੈਲ ਗਈ ਕਿ ਜੇ ਜਹਾਜ਼
ਨੂੰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾ
ਦਿੜੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਗੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਮਰਦ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਠੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਰਾਈ ਦੇ ਬਾਕੀ ੨੨੦੦੦ ਡਾਲਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਇਤੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਹਰ ਥਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ । ਉਹ ਅਗੇ ਹੀ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਧਮਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਾਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਫੇਰਨ ਵੈਨਕੁਵਰ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ੪੦੦੦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸਦੀ ਗਈ । ਜ਼ਬਦੇ ਹਦੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਇਟ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪਥਰ ਨਾਲ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਸਹੰਅਂ ਖਾਧੀਆਂ । ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਾਰੇ ਵੈਨਕੁਵਰ ਬਹਿਰ ਨੂੰ ਅਗੇ ਲਾ ਦੇਣਗੇ । ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ।

ਪਰ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਭੈੜੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ । ਢੱਬੇ ਕਟ ਰਹੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਪਿਆਸੇ ੪੦੦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁਧ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਇਹ ਬਰਾਬਰ ਪੋਲ ਜਾਰੀ ਰਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ । ਅਖੀਰ ਰੜ੍ਹ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨੂੰ ਮਸਬੂਰਨ ਬੰਦਰਗਾਹ ਚੋਨਿ ਕਲਣਾ ਪਿਆ । ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕੇਵਲ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦਾ ਬਰਚਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ।

ਵਾਪਸ ਮੜ ਰਿਹਾ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਹੁਣ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਉਹਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਹੁਣ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਲਾ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਲਗਨ ਸੀ । ਤੇ ਉਹ ਇਕੋ ਧੜਕਦੇ ਇਗਦੇ ਨਾਲ ਜਿਉ

ਰਹੇ ਸਨ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਥਤਾਂ ਉਲਟਾਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਇਰਾਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨੋਜਵਾਨ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕਾਮ-ਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜੋ ਬਣ ਆਇਆ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਵਤਨੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਜ਼ਿੱਲਤ ਭਰਿਆ ਤੇ ਪਸੂਆਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੇਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਛਲਕ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸਾਲਾਂ ਬਧੀ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਮਘ ਰਹੀ ਸਾਮੰਗ ਵਿਰੋਧੀ ਨਫਰਤ ਹੁਣ ਹੋਰ ਚਿਰ ਦੱਥਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸੰਨੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਕਾਮ-ਗਾਟਾਮਾਰੂ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਇਖਲਾਕੀ ਹਕ ਨਹੀਂ।

ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਾਪਸੀ

ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਗਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਪਲਟਾ ਦਿਤੀਆਂ। ਤੰਗ ਖੁਦਰਾਰੜ ਮਹੌਲ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਹੜਤਾਲਾਂ ਤੇਜ਼ਲੁਣ ਦੇ ਦਿਨ ਮੁਕ ਗਏ – ਮਜ਼ਦੂਰ, ਜਥੇ-ਬੰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦੰਗੀ ਫਸਾਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਗੇ ਹੀ ਕਾਢੀ ਬਣਾਮ ਸਨ, ਪ੍ਰਤਮ ਹੋ ਗਏ – ਤੇ ਇਹ ਗਲ ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਅਖੀਰ ਕੁਝ ਫਾਲਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਪਰੇ ਹੋਰ ਆਦਰਸ਼ ਲਭ ਲਏ ਸਨ – ਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਅਮਰੀਕਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵੀ ਸੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ

ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤਕ ਆਏ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਹੀ ਗਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਕਾਰਬਾਨੇਦਾਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਕੇ ਪੁਛਦੇ ਸਨ, “ਕੁਝ ਮਹੀਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖਰ ਹੋ ਕੀ ਗਿਆ ਹੈ?”

ਇਹ ਬਦਲ ਚੁਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਮੁੜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ੧੯੧੯ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਡੇਲੀਜਿਟ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਏਥੇ ਸਮਰਾਜੀ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਾਪੇਂਡਾ ਕਰ ਰਾਏ ਸਨ। ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚੁਧ ਅਸਲੀ ਲੜਾਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲੜੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਨਫਰਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਤੂੰਘਿਆਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਆਰਹੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਜੰਗ ਦੇ ਲੰਮੇ ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਪੇਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰਹੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭੁਕਨਾਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਚਲ ਪਏ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਸੀ ਮੌਕਾ ਸਾਮਰਾਜ ਉੱਤੇ ਮਾਰੂ ਸਟ ਕਰਨ ਦਾ। ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੁੜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇਸ਼ ਮੁੜਨ ਵਾਲੇ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਪਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਟੁੜ

ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਗਤ ਰਾਮ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਤੋੜ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਿਤੇ ਲਈਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਰ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਛਡ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਮਰੀਕਨ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਬੈਰਬਾਦ ਆਖ ਰਾਏ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਪੱਧਰੀਦ ਲਏ। ਹੁਣ ਇਹੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਾਕਫੀ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਬਿਅਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਮਲ ਰਖੇ ਸਨ — ਅਜੇਹਾ ਮੌਕਾ ਫੇਰ ਕਦੇ ਹਥ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ। ਸ਼ੇਦ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਣ, ਪਰ ਮਤਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਘਟੇ ਘਟ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਦੁਸ਼ਮਨ ਉਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਜਾਣਗੇ।

ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ ਬਰਬਤ ਉਲਾ ਸੰਘਾਈ। ਵਿਚ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਾਂਗਾਕਾਂਗ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਗਾਵਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਉਸ਼ਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੁੜ ਰਹੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਥਾਂ ਚੀਨ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਾਂਗਾਕਾਂਗ ਤੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਕੌਮੀ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਲਏ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਘਾਈ ਤੋਂ ਰਲੇ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਰਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧੰਧਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਤਸੋਦੇਦ ਦੀ ਜੀਉਂਦੀ ਜਾਗਾਦੀ ਸ਼ਾਮਰਾਜੀ ਯਾਦਗਾਰ, ਅੰਡੇਮਾਨ ਨੂੰ ਤਕਿਆ। ਇਹਦੀਆਂ ਸੀਂਕੜੇ ਕਬਰਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਲ-ਕੇਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹਥਕੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵੀਰਾਂ ਵੀ ਧੰਧਲੀ ਕਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਥਰੂ ਡਲੂਕ ਪਏ। ਆਪਣੇ ਇਗਾਦੇ ਦਿੜ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁੜ ਸਹੀਆਂ ਖਾਦੀਆਂ, “ਅਸੀ ਮੁੜ ਰਹੇ ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਮਾਂ ... ... ਸਦਾ ਲਈ ਤੇਰੀਆਂ ਜ਼ਜੀਰਾਂ ਤੋੜ ਸੁਣਣ ਲਈ।”

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕੱਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇ ਕਿਨ੍ਹੂੰ ਕਿਆਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਇਹਨਾਂ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਡਕੇ ਰੋਣਗੇ।

ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖਬਰ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਰਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਹੀਏ ਗਵਰ ਪਾਰਟੀ ਅੰਦਰ ਉਚੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੱਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਖੁਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਲੁਕਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖੇ। ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਗੁਸੀ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਪਸ ਮੁਫ਼ਤ ਦਾ ਵੇਸ਼ਲਾ ਖੁਫੀਆ ਰਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਹੀਏ ਸਦਾ ਹੀ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੋਂ ਅਗੋਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਕਲਕੱਤਾ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੁਲਸੀ ਤੇ ਫੌਜੀ ਪਹਿਰੇ ਹੇਠ ਸਪੈਸਲ ਗਡੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ, ਜਿਨਾ ਟਿਕਟਾਂ ਘਰੋਂ ਘਰੀਂ ਜਾਂ ਜੇਲ ਪੁੰਚਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ, ੨੭ ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਨੂੰ ਹੁਗਲੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਰੱਖ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਬਜ਼ਬਜ ਦੇ ਘਾਟ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੇ ਸਿੰਘਪੁਰ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਸਪੈਸਲ ਟ੍ਰੈਨਾਂ ਵਿਚ, ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਸਿਧਾ ਕਲਕੱਤਾ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੀਤੇ ਜੁਲਮ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਨਾ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ। ਦੋਹੀਂ

ਪਾਸੀਂ ਗੋਲੀ ਚਲੀ। ੧੦ ਇਨਕਲਾਬੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਦਿਨ ਕੇਵਲ ੬੦ ਬੰਦੇ ਹੀ ਸਪੈਸ਼ਲ ਟ੍ਰੈਨ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾ ਸਕੇ। ਬਾਬੀਆਂ ਦੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਫਿਲਡਾਰ ਕਰ ਲਈ ਗਏ ਤੇ ੩੧ ਨੂੰ ਜੇਲੀ ਭਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਕੇਵਲ ੩੦ ਕੁ ਹੀ ਲੁਕ ਛਿਪਕੇ ਭਜ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ। ਬਜ ਬਜ ਦੇ ਘਾਟ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਅਜ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਕ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਸਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਮੁੜ ਰਹੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਸੰਘਾਈ, ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ, ਪੀਨਾਂਗ, ਤੇ ਟੰਗੂਨ ਆਂਦਿ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਵਾਰਤ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਬਲਦੀ ਉਤੇ ਤੇਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਭੜਕ ਉਠੇ – ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਹ ਕੁਛ ਚੌਕੇਂ ਵੀ ਹੋ ਗਏ। ਚੀਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਪਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਵਧੇਰੇ ਖਬਰਦਾਰੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੁੜਣ ਵੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੇ ਸਨ, ਅਥਰੂਭਰੀਆਂ ਅਥਾਂ ਨਾਲ, ਸਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਤੂੰਘਾਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਕਈ ਬਰਮਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡ ਕੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਅਖ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਲ ਕੀਤੀ।

ਪਰ ਇਹ ਬਚਾਅਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਬੜੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਬੜੇ ਥੋੜ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਆ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਪੁਲਸ ਖੂਬ ਚੌਕੇਂਨੀ ਸੀ। ਸੌਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾਂ ਜਹਾਜ਼ੋਂ ਉਤਰਦੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ੧੦੦ ਸਾਬੀਆਂ ਸਮੇਤ ਰਾਫਿਲਡਾਰ ਕਰ ਲਈ ਗਏ। ਤੇਸਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ੧੭ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੌਢੀਆਂ ਆਗੂ ਸਾਮਲ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਗਾਨਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ । — ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਕੇਵਲ ੨੩ ਨੂੰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦੀਆਂ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹਥਾਂ ਚੋਂ ਲੰਘੀ ੩੧੨੫ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਮੁੜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਚੋਂ ਕੋਈ ੧੦੦੦ ਕੁ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਪਰ ਜਥੇ ਅਜੇ ਵੀ ਟੁਰੇ ਆ ਨਹੀਂ ਸਨ — ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰ-ਸ਼ਿਖ ਇਸ ਵੇਲੇ ੧੨੦੦੦ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ੯੦੦੦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁੜੇ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਚੋਂ ਕੋਈ ੮੦੦ ਨੂੰ ਜੇਹਲੀਂ ਡਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ੨੫੦੦ ਤੋਂ ਵਧ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ।

ਹੁਮਤ ਨੇ ਸਭੇਥਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਆਰਡੀਨੈਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਮੁੜ ਚਹੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਤੇ ਟੁਰਨ ਫਿਰਨ ਤੇ ਕਾਨੂੰ ਰਖਣ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਤੇ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਬਣਾਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਥੇਬੰਦੀ, ਕੰਮ ਦੇ ਹਲਕਿਆਂ ਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤਿਵੀਅਮਾਂ, ਅਮਲ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜਾਬਰ ਰਾਵਰਨ, ਸਰਬਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਤੇਸ਼ਾਮਾਰੂ ਜਹ ਜ਼ ਦੇ ਕੇਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਇਆ, ਸੋ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਕੈਈ ਇਕ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਓਡਵਾਇਰ ਨੇ ਬੜੀ ਹੀ ਕਵਲ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਬਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਿਆ, “ਸੋ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਤੁਹਾਡਾ ਹੈ?” ਜਵਾਬ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਨਾ ਲਿਗਿਆ, “ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ, ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਾਡਾ ਹੈ — ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਇਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਾਂਗੇ।” ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਲ ਉੱਗਲੀ ਚੁਕ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਜੁਰਮ ਸੀ, ਓਡਵਾਇਰ ਇਹ

ਜਵਾਬ ਸੁਣਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਸ੍ਤ
ਮਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ, “ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ
ਜਾਣਿਆ”, ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਜੈਡੀ ਬਾਹਰ
ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਸੁਥੇ ਦਾ, ਕੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ..... ਇਹ ਜ਼ਿਆਲ ਕਰਕੇ, ਅਜ
ਵੀ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।”

ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਤਿਆਰੀ

ਉਤੇ ਦਸੀਆਂ ਗ੍ਰਿਡਤਾਰੀਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਹਕੂਮਤ ਨੇ
ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਗਲਦਰ ਪਾਰਟੀ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ
ਜਲਦੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਛ ਮਹੀਨਿਆਂ
ਵਿਚ ਹੀ ₹੧੦੦੦ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁੜੇ ਸਨ ਤੇ ਪੁਲਸ
ਇਹਨਾਂ ਦੋਂ ਅਧਿਆਂ ਦੀ ਉਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਿਗਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕੀ।
ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮਨ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਘਰੋਂ ਬਹਿ
ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅਜਾਈ ਤੇ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਸਨੌਰਾ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ
ਪਾਸ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਹਿਤ, ਪਿੰਗਲੇ, ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ,
ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ
ਸਨ ਆਏ। ਪੰਡਤ ਜਗਤ ਰਾਮ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਪੁਲਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ
ਹੋਠੋਂ ਪਤਰਾ ਵਾਚ ਗਏ ਸਨ। ਪਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਹੁਗੀਂ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ
ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸੌਥੇ ਹੀ, ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਪਹਿਰੇ ਹੋਠੋਂ ਖਿਸਕ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰਮੁਖ
ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਕਈ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀਆਂ ਤੋਵੇ ਕੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮ
ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ ਵਾਂਗ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਗਾਵਤੀ ਜਦੋਂ ਜਹਿਰ ਵਿਚ
ਹਿਸਾ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਫ਼ਲੀਆਂ ਤੇ ਅਸਲ
ਤਦਬੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੇ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਫੜੇ ਫੜੀ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਫ਼ਾਂ
ਵਿਚ ਤ੍ਰੇਤੀਆਂ ਪਾਦਿਤੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਹੋਸਲਾ।

ਨਾ ਛਡਿਆ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੁੜ ਸੰਬੰਧ ਪੈਂਦਾ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਗਾਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਰਾਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨਵੀ ਫੌਜਾਂ ਵੀ ਬਗਾਵਤ ਸੀ। ਤੇ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾ ਹੋਵੇ? ਅਖੂਰ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛਿ, ਭਰਾ ਤੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਲੋੜ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿਲਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਫੌਜ ਵਿਚ, ਅਗੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਹੋਧੀ ਜ਼ਰੂਰਾ ਤੇ ਬੈਚੇਨੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫੌਜੀ ਸੈਸੈਪੈਟੇਮੀਆਂ, ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਹੋਰ ਅਣਡਿਠੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਰੋਲਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਨਭਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗਾਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਚਾਦੇ ਵਾਲੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਨਿਡਰ ਟੋਲੀ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁਕੇ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਗੇ।

ਉਹਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਰਿਦਰ ਨਾਥ ਸਾਨਯਾਲ, ਪਿੰਗਲੇ ਤੇ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਰਾਹੀਂ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਪੈਂਦਾ ਕਰ ਲਏ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਪਤ ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ਥੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ — ਪਰ ਉਹ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਤਥਕੇ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਗਏ। ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਤੱਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਦਰਸ਼ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ। ਪੜ੍ਹੇ ਬਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਗੁਰੀਲਾ ਟੋਲੇ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੁਗ ਪਲਟਾਉ ਸਾਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ

ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਕੌਂਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ। ਬਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਠਾਹਰ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਕੇ ਪਲਸੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫਤ ਕੀਤੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਛੇਜਾਂ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਰੇਵਨਾਈ ਕਾਲਜ ਉੜੀਸਾ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਣ ਗਿਆ। ੧੯੮੮ ਸਾਲ ਦਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਉਤੇ ਮਾਨ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਹਥ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਸਵਾਰ ਉਹ ਵਿਨੋਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਕੜੇ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਸਫਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਜਿਧਰ ਦੀ ਉਹ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਬਗਾਵਤ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਬਲ ਉਠਦੀਆਂ ਸਨ। ਜ਼ਨੂੰ ਤੋਂ ਲੋਕੇ ਬਨਾਰਸ ਤਕ ਇਕ ਵੀ ਛਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਆਮ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੌਂਦਰ ਕਾਇਮ ਨਾ ਕੀਤੇ ਹੋਣ। ਉਹ ਕਮਾਲ ਦੀ ਬੁਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਤੇ ਐਥੀ ਤੋਂ ਐਥੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ਼ ਕਾਇਮ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਉਹ ਨਿਧਕ ਬਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦਾ ਤੇ ਸਲੂਟ ਲੈ ਲੈਂਦਾ। ਪਹਿਟੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨਾ ਲੱਕ ਵੀ ਨਾ ਰੁਚਿਰਦਾ। “ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਬੰਡੇ ਹੋਠਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਸ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਵਾਰੇ।” ਉਹ ਅਗੇ ਹੀ ਸਤੇ ਹੋਏ ਫੈਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਬਦਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀਂ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਧੜਕਾ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛੀਰੇਜ਼ਪੁਰ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਨੇ ਅਗੇ ਹੋ ਕੇ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਮਿਰਠ,

ਲਖਨਊ, ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ, ਕਾਨਪੁਰ ਤੇ ਅਲਾਹਬਾਦ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ਲਾਈ ਗਈ ਤੇ ਲਾਟਾਂ ਜਥਲਪੁਰ ਤੇ ਛਾਕੇ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਦੂਰ ਬਰਮਾ ਤੇ ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ੧੯੮ ਦੱਫਰਨ ਸਟਰੀਟ ਰੰਗੂਨ ਨੂੰ ਕੰਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗਦਰ ਬਗਾਵਤ ਵੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਮਾਜਕਾ ਮਨਸਥ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਧੁਖ ਰਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਜ਼ਜ਼ਬੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਖਨੀ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਸਲਮਾਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਤੇ ਸਦਾ ਵਧ ਰਹੀ ਆਰਥਕ ਬੇਚੀਨੀ ਸੀ।

੨੧ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੮੫ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਇਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

ਪਰ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁਗਾਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਕਰ੍ਹਨਾ ਅੰਖਾਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੌਜੀ ਤੇ ਪੁਲਸੀ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗੋਲੇਕਾਂ ਭਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਝਜ਼ਾਨੇ, ਡਾਕ ਤੇ ਰਿਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲੁਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਰਿਹਤਾਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਹਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਹਿੰਦ ਪਾਸ ਉਚੇਚੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਆਰਡੀਨੇਸ਼ਨ ਲਈ ਅਡੀਆਂ ਰਗਤ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ੧੯੮੮ ਦਸੰਬਰ ੧੯੮੮ ਦੀ ਚਿਠੀ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਕੰਦਰੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, “ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ.....ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਵੀ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨ ਹੇਠ ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਚਲਾਉਣਾ ਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀਆਂ ਢਾਲਾਕ ਬਹਿਸਾਂ, ਫਰਦ ਜੁਰਮ ਲਾਉਣ ਤੇ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਰਾਹੀਂ ਲੰਮਿਆਂ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਹੋਵੇਗਾ।” ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸੇ ਚਿਠੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ “ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਡੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ”, ਇਕ ਬੜਾ ਥੋਥਾ ਤੇ ਹੋਲਾ ਦਾਮਵਾ ਸੀ।

੨੧ ਫਰਵਰੀ ਉਲਾਂਘਾ ਭਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ – ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੈਡ-ਕੁਆਰਟਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆਗਿਆ ਤੇ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਲੋਹਾਵ ਬਾਦੀ, ਤੇ ਝੱਬੇਵਾਲ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਬੰਬੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਥਿਆਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਜਗਤ ਰਾਮ ਨੂੰ ਬਾਬਲ ਤੇ ਪਰਮਾਨੰਦ ਬਾਂਸੀ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਹੀ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਕੇਮੀ ਝੰਡਾ ਤੈ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਨਕਲਾਬੀ-ਵਰਦੀਆਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਗਏ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਛਪ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਹਾਲਾਤ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਤੁਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿਸਾ ਫਰਾਸ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਤੁਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਬੇਚੈਣ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਲੜਾਈਆਪਣਾ ਅਸਰ ਵਿਖਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਕੀਮਤਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਰਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਤਕੜੀ ਸਟ ਮਾਰੀ ਸੀ, ਜਰਮਨ ਜਹਾਜ਼ ‘ਐਗਡਨ’, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਰ ਹਮਾਲੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਸਾਧੂ, ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਜਗਦੰਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ੧੩ ਸਾਲ ਦੀ ਤਪਸਿਆ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਵੇਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਵੀ ਸਮਾਪਣੀ ਤੇਜ਼ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੁਢਾ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। ਕਲਕਤੇ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਭਿਆਨਕ ਘਟਣਾ ਬਾਰੇ ਕਾਨੂੰਹੂਸੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸੁਣ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਤੇ ਠੀਕ ਠੀਕ

ਘੜੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਦੇਬੰਦੀ, ਅੰਕੜੇ ਤੇ ਛਾਉਣੀਆਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਇਤਲਾਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਣੀ ਭਰਪੁਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਦਾ ਮੈਲਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਛਾਉਣੀਆਂ ਤੇ ਅਚਣਚੇਤ ਹਮਲੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਸਹੇਤਾ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰ-ਮਾਨੇ ਤੇ ਬਾਰੂਦਖਾਨੇ ਕਾਬੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਤੇ ਪੜਾਨੇ ਲੁਟਕੇ ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਵਿਆਂ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕਠੇ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਪਾਰੇ ਘਰ ਇਕ ਸਾਲ ਤਕ ਬਚੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਢੀ ਬੰਦੇਤੇ ਹਥਿਆਰ ਹੋਣੇ ਸਨ ਤੇ ਕੌਣ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬੱਚਾ ਬਗਾਵਤ ਲਈ ਨਹੀਂ ਉਠ ਖਲੋਵੇਗਾ, ਜਦ ਇਕ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਇਨਕਿਲਾਬ ਦਾ ਈਡਾ ਉਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਬਗਾਵਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਤੇ ਸੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਵਧਨੀ ਸੀ। ੧੮੫੭ ਦੇ ਗਾਹਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰ ਦਸਤ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸੀ।

ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਵਾਰ

ਪਰ ਹੁਣ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਤਾਂਧ ਰਹੀਆਂ ਅਖਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ — ਮਾਰੂ ਸਟ ਪੀ ਗਈ।

੧੮ ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਤੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰੇ ਨੂੰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਸੋਨੇ ਨੇ ਤਕਿਆ ਕਿ ਰੋਰੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਲਦੇ ਟਰਕ ਤੇ ਲਾਰੀਆਂ ਧੜਾ ਧੜ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਥੜਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਹਿਰੇ ਲਾਦਿਤੇ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਸਤ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਖਾਨੇ ਸਾਂਭ ਲਏ, ਪਹਿਰੇ ਤਕੜੇ

ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਤੇ ਫੌਜੀ ਡਿਸਪਲਿਨ ਹੋਰ ਵੀ ਸਖਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਖਣੁ
ਵਾਲੇ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਰਾਨ ਸਨ। ਕੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਚਾਨ-
ਕ ਹੀ ਆਣ ਪਈ ਜੰਗੀ ਬਿਪਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸਨ?
ਉਹ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੁਕਮਤ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਕ
ਸੂਹੀਆਂ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗਾਰਡ ਪਾਰਟੀ ਅੰਦਰ ਵਾਖਲ ਹੋਣ ਵਿਚ
ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਹ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ
ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਖਬਰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ
ਆਖਰੀ ਘੜੀ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ੧੯੯੭ ਤੰਤੀਕ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ
ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਮੌਕਾ ਸਦਾ ਲਈ ਖੁੱਝ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ—
ਭੇਦ ਵੇਰ ਖੁਲ ਗਿਆ।

੧੯੯੭ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਤੱਤ ਕੇ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਰਾਹਾ ਆਪਣੇ ੫੦
ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪੁਜਾ। ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ
ਅਗਲਾ ਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਵੀ ਮਾਜ਼ੂਸੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੀ ਛੁੱਧੀ
ਖੱਡ ਵਿਚ ਡਿਗ ਚੁਕੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਉਭਾਰ ਸਕੀਆਂ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਦੂਰ
ਮੰਗਜ਼ੀਨਾ ਤੇ ਆਕੜ ਕੇ ਪਹਿਰੇ ਦੇ ਰਹੇ ਗੋਰੇ ਫੌਜੀਆਂ ਵਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰੇ
ਕਰਦੇ ਸਨ — ਭੁਡ ਹੋਰ ਆਪਣੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਆਸਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਸਾਲਾਂ ਬਈ ਸੀਨਿਆਂ ਵਿਚ
ਪਾਲੇ ਸੁਪਣੇ ਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਹਡ-ਤੋੜ ਮਿਹਨਤ ਮਿਟੀ ਵਿਚ ਰੁਲ ਰਾਈ
ਸਨ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਨਿਡਰ ਜੋਧੇ ਕਰਤਾਰ — ਜਿਨ੍ਹੇ ਕਦੇ ਵੀ ਹਾਰ ਤੇ
ਨਿਰਾਸਤਾ ਕੇਂਬੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਥਰੂ ਬਲਕ
ਪਈ।

ਹੁਣ ਅਸਲੀ ਫੜ੍ਹੇ ਫੜ੍ਹੀ ਸੁਰੂ ਹੋਈ। ਅਗਲੇ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਨੀ
ਹੁਕਮਤੀ ਦਹਿਸਤ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ ਖਾਨ ਲਿਆ-
ਕਤ ਹਜਾਤ ਖਾਨ ਤੇ ਸੀ, ਆਈ, ਛੀ, ਦੇ ਅਫਸਰ ਮੈਲ, ਮੈਲ, ਟੈਮਕਿਨਜ਼

ਦੀ ਅਗਵਾਬੀ ਹੇਠ ਇਕੱਲੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਰਜਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਹਰ ਇਕ ਉਤੇ ਸ਼ਕ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਹੀ ਪੁਲਸੀ ਸ਼ਕੰਜੇ ਦੋ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ। ੨੦੦ ਤੋਂ ਵਧੇ ਗ੍ਰਿਡਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੂੰ ਸਾਬੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੜ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। “ਕੀ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੜ ਕੇ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਤਕ ਵੀ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ।” ਉਹਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ। ਆਖਰ ਉਹ ਵਜੀਗਬਾਦ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ।

ਪਿੰਗਲੇ ਮੇਰਠ ਵਿਚ ਬਾਹਰਵੇਂ ਰਸਾਲੇ ਦੀਆਂ ਬਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਗਾਰਿਫਤਾਰ ਹੋਇਆ। ਮਾਈਕਲ ਉਡਵਾਇਰ ਦੇ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ, ਉਹਦੇ ਪਾਸ, “ਮਹਿਰਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਸੀ ਰਜਮੈਟ ਉਡਾ ਦੇਣ ਜੇਗੇ ਬੰਬ ਸਨ।

ਜਗਤ ਰਾਮ ਦੀ ਗਾਰਿਫਤਾਰੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਜਲਦੀ ਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਨ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਸਤੰਬਰ ੧੯੧੫ ਤਕ ਬਚੇ ਖੁਚੇ ਗਾਈ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ਤੇ ਟਾਕਰੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ।

‘ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰਾਜ ਉਲਟਾਓਣ’ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ

ਗਾਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਮੁਕਦਮਾਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ — ਪਰ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਕਿਆਂ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ।

ਹੇਮ ਮੈਂਬਰ ਕਰੈਡੈਨ ਦੀ ਅਗਵਾਬੀ ਹੇਠ ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੋਨੰਲ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਇਕ ਡੈਫਿਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ (ਹਿੰਦ ਰਖਿਆ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ) ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਉਚੇਈ ਮੰਤਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਦੀ ਸੁਣਾਈ ਲਈ ਸਪੈਸਲ ਟਰੀਊਨਲ

(ਅਦਾਲਤਾਂ) ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ
ਫਰਦ ਜੁਰਮ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਛੈਸਲਿਆਂ
ਵਿਰੁਧ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਪੀਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਤਿੰਨਾਂ ਜ਼ਜ਼ਾਂ
ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਪੈਸਲ ਟਰੀਬੂਨਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
ਇਹਦਾ ਇਕੱਲਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੰਬਰ ਇਕ ਸ਼ਿਵ ਨਰਾਈਣ ਸ਼ਰਮਾ ਸੀ।

੨੭ ਮਾਰਚ ੧੯੭੧ਪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਨ ਕੇਸ
ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਲਾਹੌਰ ਸੰਟਰਲ ਜੇਲ ਦੀ ਬਾਰਕ ਨੰ: ੧੬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅਦਾਲਤੀ
ਹਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੇ ਇਕ
ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਖੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਮੁਰਤੀ –
ਸਪੈਸਲ ਟਰੀਬੂਨਲ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਜਜ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਪਿਟਮੈਨ
ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਸੀ, ਆਈ. ਡੀ. ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਫਸਰਾਂ ਸਮੇਤ ਸਜੇ
ਪਾਸ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹਥਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਵੱਧ ਮੁਲਜ਼ਮ ਖੜੇ
ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੁਧ “ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰਾਜ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ”
ਦਾ ਜੁਰਮ ਸੀ।

ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾਂ ਵਰਗੀ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।
ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਤ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ, ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ
ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ
ਗਈਆਂ ਕਰਨੀ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅਜੇਹੇ ਸਨ ਜੋ
ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚੇ ਜਦੇ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਦੋਰਾਨ ਵਿਚ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ ਸਨ
ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਮੁੜਨ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ
ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਕਿਆ। ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ
ਤੇ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੀ ਸਠਾਂ ਸਠਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਸਰਾਭਾਂ, ਪਰਿਥਵੀ
ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਮਸਾਂ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪੇਰ ਧਰੇ ਰਹੇ ਗ਼ਭਰੂਆਂ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਕੜੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਕਟਾਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜੇ ਸਨ ।

ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰਾ ਮੁਕਦਮਾਂ ਇਕ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਸਾਂਗ ਸੀ । ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਯਾਹਿਸ਼ ਜਾਹਰ ਕੀਤੀ ਸੀ । “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਬਤਾ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਛੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਆਸ ਰਖੀਏ ?” ਉਹਨਾਂ ਬੜੀ ਪਿਰਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ।

ਪਰ ਹੁਕਮਤ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਦ ਵਕੀਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਮੁਕਦਮੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਹੀ ਦਸ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਕ ਤੋਂ ਸਿਰਾ ਬਾਬੀ ਦੇ ਵਕੀਲ ਸ਼ੇਡ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਮੁਹਰੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ । ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ – ਤੇ ਉਹ ਮੁਕਦਮੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ, ਫਨ ਸਮਝ ਸਕਦੇ । ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਬਦੇਸ਼ੀ ਥੋਲੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਪਰ ਮੁਕਦਮਾਂ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਨੇ ਜੋ ਜੀ ਆਇਆ ਕੀਤਾ । ਸ਼ਨਾਖਤ ਵੇਲੇ ਰਾਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦਸ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਜਦੋਂ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਇਤਹਾਜ਼ ਕੀਤਾ – ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ੩੦ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਗਈ । ਜੇਹਲ ਸੁਪਰੰਟੰਡੰਟ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਅਫਸਰ ਦੀ ਬੇਇਜਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਠੀਕ ਪੇਰਵੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਈ ਸੀ । ਭਕਨੇ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਰਾਵਾਹ ਪਿਟਮੈਨ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਥਾਣੇਦਾਰਾਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ ਸਨ, “ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ‘ਸਰਕਾਰ’ ਆਖੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ” – ਤੇ ਸਭ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਸੇਹਰੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਵਕੀਲ ਰਘੂਨਾਥ ਸਹਾਏ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਟਪ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਹੁਗਾਂ ਨੇ ਗਲਾਂ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਉਤੇ ਹੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ

ਵਿਣੁਪ ਕੋਈ ਜ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ, ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰੱਖ੍ਯਨਾਥ ਸਹਾਏ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। “ਤੁਸੀ ਕੀ ਸੁਧਰੇ ਲੈ ਰਹੇ ਹੋ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ”, ਉਹਨੇ ਖਿੜਕਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, “ਤੁਸੀ ਤਾਂ ਫਾਸੀ ਢੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰੋ।”

ਸ਼ਕ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਣ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੁਕਦਮਾਂ ਬਿਥੇ ਖਤਮ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘਦੇ ਗਏ। ੧੪੦੪ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ੨੨੮ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇ ਗਵਾਹ ਭੁਗਤਾਏ ਗਏ। ਪਰ ਮੁਲਜ਼ਮ ਮੁਕਦਮੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਫੈਸਲੇ, ਤੇ ਉਕਾ ਹੀ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਸਨ; ਉਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਤੇ ਬੈਠੋ ਹਾਸੀ ਮਥੌਲ ਤੇ ਆਪ ਬੀਡੀਆਂ ਸੁਣਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਜ਼ਾਰੇ। ਰੋਲਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਟਰੀਬੁਨਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਘੰਟੀ ਵਜਾ ਦੇਂਦਾ, ਕੁਛ ਚਿਰ ਰੁਕਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਆਖਦਾ, “ਅਰੀ ਚਲੋ।” ਤੇ ਇਹ ਉਹਨੂੰ ਇਨ ਵਿਚ ਬਈ ਕਈ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ — ਉਹਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾ ਪਰਵਾਹ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਸੀ।

ਮੁਕਦਮੇ ਦਾ ਅਖੀਰ ਆਣ ਪੁਜਾ। ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੀਟਿੰਗ ਲਾਈ। ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ੨ ਮੇਹੀ ਆਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਰਾਗਿਫਤਾਰੀ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਜਥੇਥੰਦੀ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕੁਛ ਹੋਇਆ ਉਹਦੀ ਜਿਸੋਂ ਵਾਰੀ ਲੈਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਦੇਣ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਂਅ ਲਿਖਾਉਣ ਦੀ ਤਾਂਧ ਸੀ.....। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਇਵੇਂ ਕਰਿਆਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ — ਪਰ ਉਥੇ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਵੀ ਕੌਣ ਸੀ? ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਟਰੀਬੁਨਲ ਦੇ ਗਹੀ ਸਮਰਾਜੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਇਕ ਠੋਕਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ ਜਾਏ।

“ਇਲਜ਼ਾਮ ਗਲਤ ਹੈ,” ਨੌਜਵਾਨ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੇ ਗੰਦਵੇਂ ਤੇ ਤੇਲਵੇਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਤੇ ਜਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੰਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ

ਲਏ। “ਹਾਂ ਅਸੀ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ — ਅਸੀ ਭੰਡੇ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਰਾਜੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਛੌਲਜ ਦਿਤਾ ਸੀ — ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉਤੇ ਮਾਨ ਹੈ”, ਉਹਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਗੁਲਾਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਰਾਗੀਬੀ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਜ਼ਿੱਲਤ ਤੇ ਖੁਆਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਾਮਾਗਾਡਾਮਾਰੂ ਦੇ ਸਾਥੇ, ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਤੁਕੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਬਿਆਲ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਬਹੀਰ ਕਿਸੇ ਪਛਤਾਵ ਤੇ ਕਿਸੇ ਡਰੇ ਜਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਫਲ ਇਨਕਾਲਾਬ ਸੰਗਾਰਾਮ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਦਸੀ। “ਅਸੀ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਲੋਅ ਜਗਾ ਚਲੇ ਹਾਂ, ਜੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ — ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬੁਝੇਗੀ।” ਉਹਨੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਖਿਆ।

ਬਰਤਾਰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸ ਥੜੇ ਤੇ ਬੈਠੇ ਟਹੀਦੁਨਲ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਡੇ ਜਸਾਂ — ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਕਦਮਾ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਦਰਬਕ ਤਾਂ ਕੀ ਮੁਲਾਕਾਮਾਂ ਦੇ ਗਿਲੜਤੇਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਸੈਂਸਰ ਹੋਈਆਂ ਰੱਪੋਰਟਾਂ ਹੀ ਆਖਥਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ — ਪਰ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਹੇਠ ਖੜੇ ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੂਦਖੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਣਗੇ।

ਜੋਸ ਬੁਤ ਬਣੇ ਥੇਠੇ ਇਹ ਬਿਆਨ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਸਨਾਟਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਸਰਾਭਾ ਦੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਨ-ਰਤੇ ਚਿਹਰੇ ਵਲ ਤੱਕੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਿਆਨ ਲਿਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਖਰ ਇਕ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਇਹਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਸਰਾਭਾ ਨੇ ਝਟ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ, “ਹਾਂ — ਮੌਤ,” — ਪਰ ਉਹਨੇ ਬਿਆਨ ਵਾਪਸ ਲੈਣੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਆਖਰ ਜੋਸਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਰ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਤੇ ਮੁੜ ਫੇਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਕਤ ਦੇਣ ਲਈ

ਮੁਕਦਮਾ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਅਦਾਲਤ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫੇਰ ਜੁੜੀ – ਪਰ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਤਿਆਰ ਸੀ – ਉਹੋ ਜੋ ਉਹਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਅਖਰ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਭ ਸਮਝਾਉਣਾ ਬਚਾਉਣਾ ਬੇ ਸੂਦ ਸੀ। ਸਰਾਭੇ ਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਮੈਂ ਕੋਈ ਜੁਰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ – ਗੁਲਾਮ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਚਾਵਤ ਕਰੇ ।”

ਜਸਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਕੇ ਸਰਾਭਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਲਿਖਣੇ ਪਏ।

ਮੁਕਦਮਾ ਮੁਕ ਰਿਆ। ਜਜ਼ ਫੈਸਲਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਮੁੜ ਕਾਲਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਡਕ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਕੜਕਦੀ ਗਾਰਮੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਹਥਕੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਕੇਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ – ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਲੰਘ ਗਏ।

੧੩ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਖੀਰਲੀ ਵਾਰ ੧੯੯੬ ਨੰਬਰ ਬਾਰਕ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸਪੇਸਲ ਟਰੀਬੁਨਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿਤਾ।

੨੪ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਜਾਇਦਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਤੀ ਦੀ ਸੜਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ (ਲੁਧਿਆਨਾ) ਜਗਤ ਸਿੰਘ (ਸੁਰਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ), ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਭਠੀਗਰਾਂ ਸਿਆਲਕੋਟ), ਵੀ. ਜੀ. ਪਿੰਗਲੇ (ਤਲੇਗਾਓ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ), ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਗਲਵਾਲੀ ਅੰਮਰਤਸਰ), ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਗਲਵਾਲੀ, ਅੰਮਰਤਸਰ) ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਗਲਵਾਲੀ ਅੰਮਰਤਸਰ) – ਇਹ ਸਤੇ ਪਿਛੋਂ ਫਾਂਸੀ ਲਾਏ ਗਏ। ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ (ਅੰਮਰਤਸਰ) ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (ਠਠਗੜ੍ਹ ਅੰਮਰਤਸਰ) ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੁਗਾ (ਫੀਰੋਜਪੁਰ) ਪਰਮਾਂ ਨੰਦ (ਫਾਂਸੀ) ਜਗਤ ਰਾਮ (ਰਿਹਾਣਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ (ਕੋਟਲਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਪਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ (ਲਾੜਲੇ ਅੰਬਾਲਾ)

ਨੰਦ ਸਿੰਘ (ਕੁਲੋ ਲੁਧਿਆਨਾ) ।

ਰਵੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੇਵ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤੀ ਦੀ
ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਠੋਠੀਆਂ
ਅੰਮਰਤਸਰ) ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ (ਦਵੇਹਰ ਅੰਮਰਤਸਰ) ਰੁੜ ਸਿੰਘ (ਚੂਹੜਚਕ
ਫਿਰੋਜ਼ਪਰ) ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ (ਅੰਮਰਤਸਰ, — ਪਿਛੋਂ ਕਾਬਲ ਵਿਚ
ਬਹੀਦ ਹੋਏ) ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਲਲਤੇ ਲੁਧਿਆਨਾ) ਬੇਰ ਸਿੰਘ (ਵੇਈ-
ਪੋਈ, ਅੰਮਰਤਸਰ) ਮਦਨ ਸਿੰਘ ਰਾਗਾ (ਲਾਹੌਰ)

ਵੇਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋੜੀ ਮਿਆਦ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ
ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਪਰ ਜੇਹਲ ਦੀ ਡਿਓਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਰਖਦਿਆਂ
ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਅਗਲੇ ਮੁਕਦਮੇ ਵਿਚ ਧਰ ਲਿਆ
ਗਿਆ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਉਮਰ
ਕੇਵ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ।

ਛਾਂਸੀ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੋਂ ਕੋਈ ੧੫ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ
ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਰ ਰਖਦੇ ਸ਼ਾਰ ਹੀ ਰਾਗਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ ।
ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨੀਂ ਦਾ ਹੀ ਹਥਿਆਟ-ਬੰਦ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ
ਹੋਈ ਇਕ ਪੁਲਸੀਏ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ।

ਸਪੇਸ਼ਲ ਟਰੀਬੂਨਲ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਪੀਲ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ — ਤੇ ਸਹੁਤ ਘਟ ਵਾਇਸਰਾਈ ਨੂੰ ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ
ਕਰਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ । ਛਾਂਸੀ ਲਗਣ ਦਾ ਦਿਨ ਨੀਯਤ ਹੋ ਗਿਆ ।
ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਸੀਗੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਰ ਗਏ । ਛਾਂਸੀ ਲਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ
ਦੁਗਣੇ ਭਾਰ ਸੁਟ ਕੇ ਛਾਂਸੀ ਦੇ ਰਸੇ ਅੜਮਾਇ ਗਏ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰ
ਸ਼ਾਰ ਹਰ ਕੇਠੜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਰਖ ਦਿਤੀਆਂ
ਗਈਆਂ । ਉਹ ਅਸਨਾਨ ਤੇ ਪੁਜਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਬਿਠੇ । ਹਰ
ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਾਂਸੀ ਦੇ ਰਸਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ।
ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਨ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੁਛਦੇ ਸਨ, “ਅਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਰ ਕਿਸ ਚੰਗੀਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ?”

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਚਾਈ ਚਾਈ ਮੌਤ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ - ਪਰ ਮੌਤ ਨਾ ਆਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰੇ ਨੂੰ ਸੁਪਰੰਟੰਡੈਂਟ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਫਾਂਸੀਆਂ ਹੋਕ ਦਿਤੀਆਂ ਰਾਈਆਂ ਸਨ।

ਇਹ ਉਡਵਾਇਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਜਮਾਨਾ ਸੀ - ਇਕ ਪਾਸੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਕੂਮਤੀ ਜਥਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੁਤੀ-ਚੱਟ ਟੋਡੀ ਪੁਣੇ ਦਾ ਜਮਾਨਾ। ਸਰ ਸੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਟੋਡੀਆਂ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਿਤੇ ਕਿ ਰਾਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੈਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਸਿਖ ਕੌਮ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਵਟਾ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਤੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾਂ ਵੀ ਕਢਵਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਤਖਤਿਆਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਇਹ ਸੂਰਬੀਰ ਸਿਖ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੀ ਜਮੀਨ ਇਹਨਾਂ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵਿਰੁਧ ਕੰਬ ਉਠੀ ਸੀ। ਤੇ ਸਭ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ-ਸਿਪ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਟਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਤਾਕਤ ਵੱਡੀ ਰਾਈ। ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਦੀਆਂ ਫਾਂਸੀ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਉਮਰ ਕੈਦ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਰਾਈਆਂ।

ਪਰ ਸੇਗ ਦੇ ਕਾਲੇ ਬਚਲ ਲਾਹੌਰ ਸੰਟਰਲ ਜੋਹਲ ਉੱਤੇ ਛਾਏ ਰਹੇ। ਸਾਧਾਰਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਖਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੁਕਦੇ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਭਾਨੇ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਲਟਕਣਾ ਸੀ।

੧੯੮ ਨਵੰਬਰ ੧੯੧੫ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਛੇ ਸਾਥੀ ਸਵੀਵੀ ਨਾਂਦੇ ਸੌਂ ਗਏ। ਉਹ ਹਸਦੇ ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਫਾਂਸੀਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜਲਾਦਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾ ਵਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਫਾਂਸੀ ਲਗਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਫੇਰ ਚਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। “ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਰ ਜਿਉਣਾ ਮਿਲੇ, ਮੈਂ ਹਰ ਨਵੀਂ ਜਿੰਦ ਆਪਣੇ ਸੁਹਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਾਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।” ਉਹਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਜਲਾਦ ਇਸ ਨਿਡਰ ਸੁਰਥੀਰਤਾ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਏਸ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਬਲਾਘਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ।

ਪੰਡਤ ਜਗਤ ਰਾਮ ਨੇ ਗਾਇਆ :—

ਸੰਨ ੧੯੭੨ ਮਾਹ ਮਘ ਦੂਸਰੀ, ਗਦਰ ਕੀ ਪਾਲਟਣ ਦਾ ਦਸਤਾ
ਮੁਕਤੀ ਕੇ ਜਾਤਾ ਹੈ ਆਜ।
ਹੈ ਜਗਾਇਆ ਹਿੰਦ ਕੇ ਕਰਤਾਰ ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਨੇ, ਕਸਮ ਹਰ ਹਿੰਦੀ
ਤੇਰੇ ਖੂਨ ਕੀ ਖਾਤਾ ਹੈ ਆਜ।

ਡੀਡੀਨਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਪੈਥਲ ਟਰੀਬੂਨਲਾਂ ਨੇ ਕੁਲ ੯ ਮੁਕਦਮੇ ਸੁਣੇ। ਪੰਜਾਬ, ਯੂ. ਪੀ., ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਬਾਂਸੂ ਵਿਚ ੨੮ ਇਨਕਲਾਬ-ਪੱਕਦ ਫਾਂਸੀਆਂ ਤੇ ਲਟਕਾਏ ਗਏ — ਤੇ ਕਈ ਗੁਣਾ ਹੋਰ ਉਮਰ ਕੇਂਦਾ ਕਟਣ ਲਈ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਭੇਜ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਮਾਂਡਲ ਸਾਜ਼ਸ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਡਾਂਗ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਪਾਠਕ, ਚਾਰ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਫਾਂਸੀ ਲਾਏ ਗਏ। ਹਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਲੰਮੇ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਮੌਹੀ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕੁਛਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਚਖਾ, ਬਾਬੁ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੇਂਦ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਜਦ ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇਤਾ ਮੌਤ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਗਲਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗ ਲੈਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਜੁਲਮ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੁਆਫੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਇਹਨਾਂ ਵੱਡੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਗਦਰ ਗੁਰੀਲ

ਜਥਿਆਂ ਨਾਲ ਬਟ ਮੁਕਦਮਾ, ਪਟ ਢਾਹੇ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੋਈ ੩੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕੇਵਲ ਲਾਹੌਰ ਸੈਟਰਲ ਜੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਅਜ ਮੁਕਦਮਾ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਫਾਂਸੀਆਂ ਤੇ ਲਟਕਾਏ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਜ਼ਮਾਂ ਤਕ ਵੀ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿਤੀਆਂ ਰਾਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਬਹੀਦਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਲਗਾਣ ਛਾਇਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਪੰਡਤ ਕਾਂਬੀ ਰਾਮ ਸਨ।

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਨ੍ਹੂ ਬਲਵੰਡ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾ ਪੁਰ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ ਤੇ ਡਾਂ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਮਸ਼ਹੂਦ, ਈਰਾਨ ਦੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਫ਼ਾਰਤ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

ਸਰ ਮਾਈਕਲ ਉਡਕਾਇਰ, ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ” ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “੧੭੫ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਵਡੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਪੇਸਲ ਟਰੀਬੂਨਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਵਖੇ ਵਖ ਉਪਦਰਾਂ ਦੇ ਜੁਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਖ ਸਨ ....। ੧੮੮ ਨੂੰ ਮੈਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ (ਪਿਛੋਂ ੧੮ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿਤੀ ਰਾਈ) ਪਟ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੇਵ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਪਟ ਨੂੰ ਘਟ ਮਿਆਦ ਲਈ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਕੇਵ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ।”

ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਅੰਧੀਰ ਵਿਚ ੧੩੦ ਬਲੂਰੀ ਰੈਜਸ਼ਨ ਨੇ ਰੰਗੂਨ ਵਿਚ ਗਾਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਫਰਵਰੀ ੧੮੧੫ ਵਿਚ ਪੰਜਵੀਂ ਪਿਆਦਾ ਰੈਜਸ਼ਨ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਸਿੰਘਾ ਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਝੜਾ ਉਡਾਈ ਰਖਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੇਵਲ ਜਾਪਾਨੀ ਅਤੇ ਜ਼ਾਰਸ਼ਾਹੀ ਰੂਸੀ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਸਹੂਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕੇ। ਸੈਂਕੜੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿਤੇ ਗਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵਖ ਆਮ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਕਦਮੇ ਉਲੇ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ

ਦੇ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵੀ ਹੋਏ। ਗਦਰ ਬਗਾਵਤ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰਠ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਤਵੀਂ ਰਾਜਪੁਤ ਰੈਜਮੈਟ ਦੇ ਕੁਛ ਫੌਜੀ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਲਾਈ ਗਏ। ਰਸਾਲਾ ਨੰਬਰ ੨੩ ਦੇ ੧੨ ਫੌਜੀ, ਹਵਾਲਦਾਰ ਲਡਮਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੋਠ ਅੰਬਾਲਾ ਜੋਹਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਬੁਰਜ, ਨਥਾ ਸਿੰਘ ਦੋਵੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੇਦ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਮਸਲਮਾਨ ਮੁਲਜ਼ਮ ਅਥਦੁਲਾ ਸੀ, ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਕਾਫਰ' ਸਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਗਦਾਰੀ ਲਈ ਮਨਾਓਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਟਿਲ ਲਾਇਆ। ਪਰ ਅਥਦੁਲਾ ਦਾ ਇਕੋ ਜਵਾਬ ਸੀ "ਕੇਵਲ ਇਹਨਾਂ ਸਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਰੀ ਦਿਤਿਆਂ ਹੀ ਬਹਿਸਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਣਗੇ।"

ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲਹੁ ਨਾਲ ਹੋਲੀ ਬੇਡੀ ਗਈ। ਅਨਤਿਕਾਲ ਬੰਦੇ ਫਾਂਸੀਆਂ ਉਤੇ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰੀਆਂ ਸਨ — ਪਰ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਰੀਤ ਗਾਉਣ ਤੇ ਅਥਰੂ ਡੇਲਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਕੇਵਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੂੰ ਆਬਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਾਰੀ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਉਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਬਗਾਵਤ ਲਹੁ ਵਿਚ ਭੱਥੇ ਦਿਤੀ ਗਈ — ਪਰ ਲਖਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵੀ ਲੋਅ ਜਗ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਰਸਿਆਂ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀਆਂ ਪਾ ਰਹੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਦੁਆਲੇ ਨਜ਼ਰ

ਮਾਰ ਕੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮਾਨ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ, “ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਤੇਰਾ ਝੰਡਾ
ਭਾਵੇਂ ਪਾਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਹਾਲੀਂ ਬਿਜ਼ਲੀਆਂ ਕੜਕਾਂਦਾ ਹਵਾ ਵਿਚ
ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ.

੧੦ ਦਸੰਬਰ ੧੯੧੫ ਦੀ ਸਾਮ ਨੂੰ ਹਥਕੜੀਆਂ ਬੇਡੀਆਂ
ਨਾਲ ਲਏ ੧੮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦੋ ਦੀਆਂ ਜੇਡੀਆਂ ਵਿਚ ‘ਐਸ. ਐਸ.
ਮਹਾਰਾਜਾ’ ਨਾਮੀ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਪੋਰਟ ਬਲੋਅਰ ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ
ਉਤਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਚਿਟਦਾੜੀਏ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਬਾਈਂ ਤੇਈ
ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ੫੦ ਸਾਲ ਤੋਂ
ਉੱਤੇ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਡੇਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੇਜਿਆ ਜਾ
ਸਕਦਾ। ਪਰ ਘਟੇ ਘਟ ਇਸ ਵਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮੁਹਾਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ
ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਪਣੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ
ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੇਸ ਦੇ “ਖੜਤਰਨਾਕ” ਮੁਜਰਮਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜਥਾ ਸੀ।

ਜੇਹਲ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਹਲਰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ
ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਅਗਲੇ ੨੦ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਦਿਤੇ ਗਏ ਇਹਨਾਂ
ਨਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਿਆ, “ਰਾਜ ਲੈਣੇ ਵਾਲਾ ਲੋਗ
ਰਾਜ ਮਾਂਗਾਟਾ ਰਾਜ ? ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕੇਲ੍ਹ ਢੇਗਾ।” ਬਕੇ ਟੁਟੇ ਕੈਦੀ ਵੀ
ਨੁਛ ਚਿਰ ਤੋਂ ਇਸ ਗੋਲ ਮੇਟੇ ਬੰਦੇ ਵਲ ਤਕ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ—ਹੁਣ
ਚਿੜ੍ਹਚਿੜਾ ਕੇ ਹਸ ਪਏ। ਹੈ ! ਅੰਡੇਮਾਨ ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਹ ਦਾ ਪਹਿਲੇ
ਦਿਨ ਹੀ ਇਹ ਆਪਮਾਣ ! ਜੇਲਰ ਬੈਰੀ ਲਾਲ ਭਟੂਕਾ ਹੋਇਆ, ਗੁਸੇ
ਨਾਲ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਾਂ, ਹਕੂਮਤ ਹਿੰਦ ਦੇ ਹੁਕਮ ਠੀਕ ਸਨ। ਸਚ
ਮੁਚ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

੧੮ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਜੇਹਲ ਦੇ ਸਤ ਬਲਾਕਾਂ

ਦੀਆਂ ੧੪੦ ਕੇਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਕੈਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਡੇਮਾਨ ਇਕ ਨਰਕ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਅਗੇ ਹੋ ਫਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਹੁਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਦੋਜ਼ਖੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਕੋਹਲੂ ਨਾਲ ਜੋਤਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। “ਅਸੀ ਕੈਦ ਕਟਣ ਆਏ ਹਾਂ, ਖਚਕਲੀ ਨਹੀਂ।” ਉਹਨਾਂ ਆਖਿਆ, ਜੋਹਲਰ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਖੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਜਿੰਮੇ ਹੁਣ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਨੌ ਛਟਾਂਕ ਰਸਾ ਵਖ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜੋਹਲਰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ – ਤੇ ਇਹੋ ਹੋਇਆ। ਨੋਜਵਾਨ ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਝਾਸੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਦੋਜ਼ਖੀ ਜਿੰਦਰੀ ਨੂੰ ਚੀਲੈਂਜ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਖਿੜੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਨੂੰ ਜੋਹਲਰ ਬੈਗੀ ਕਦੇ ਵੀ ਬਰਦਾਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਗੁਲਾਂ ਕਢਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਥੱਪੜ ਮਾਰਣ ਲਈ ਹਥ ਵੀ ਚੁਕ ਲਿਆ। ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਰਾਅ ਦੀ ਕੋਸ਼ਕ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਟਿਕਾ ਦਿਤੀ। ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਜੋਹਲ ਵਿਚ ਰੋਲਾ ਪੇ ਗਿਆ। ਵਾਰਡਰ ਦੌੜੇ ਆਏ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਬੇਹੇਬ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਕੇਠੜੀ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਸਾਰੀ ਜੋਹਲ ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਸਾਂਝੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਤੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਕਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਕੋਠੜੀ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁਪਟੰਟੈਂਟ ਮੇਜਰ ਮਰੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬੈਤ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਉਹਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕੰਮ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਹੁਣ ਟਾਪੂਆਂ ਦਾ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਆਇਆ ਪਰ ਸਕੈਤਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨੇ ਵੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਬੈਤਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਉਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਹੀ ਦਿਤੀਆਂ। ਹਰ ਕੈਦੀ

ਦੇ ਟਿਕਟ ਤੇ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, “ਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਇਕਲਿਆਂ ਕੈਦ, ਡੰਡਾ ਬੰਬੀ, ਸਜ਼ਾ ਵਾਲੀ ਮੁਰਾਕ, ਤੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਖੜੀ ਹਥਕੜੀ।” — ਸੰਗਰਾਮ ਸੁਣ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ।

ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਾਦਰ ਬਰਾਵਤ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਦੇ ਕੈਦੀ ਹੁਣ ਅੰਡੇਮਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਲੁਡੂ ਹੋ ਸਕੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁਦ ਪਏ। ਪਰ ਬੈਗੀ ਤੇ ਮਰੇ ਨੂੰ ਏਦੀ ਕਿਤੇ ਤਕੜੇ ਤੇ ਹਠੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਮੁਕਾਉਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਗਰਾਮ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁਖੇ ਰਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਬੀਮਾਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਪਿਆਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤਕ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਸੀਏ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ “ਅੰਡੇਮਾਨ ਤਿੰਨ ਜਾਬਰਾਂ” ਵਿਰੁਧ ਰਾਂ ਉਠੇ —

ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੇ ਵਿਚ ਸੀ ਡਾਕੂ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ
*ਸੀ. ਸੀ. ਮਰੇ ਤੇ ਬੈਗੀ ਪਛਾਣ ਤਿੰਨੇ
ਰਹੇ ਖੂਨ ਨਚੋੜ ਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ
ਇਕ ਦੁਸਰੇ ਤੋਂ ਬੇਈਮਾਨ ਤਿੰਨੇ
ਜੋ ਚਾਹੀਦੇ ਜੂਲਮ ਸੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ
ਬੇ ਰਹਿਮ ਬੇ ਤੁਖਮ ਸੈਤਾਨ ਤਿੰਨੇ
ਅਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸਚ ‘ਵੇਸਾਖ’ ਲਿਖਦਾ
ਜਾਨ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਓਥੇ ਖਾਨ ਤਿੰਨੇ।

ਹਕੂਮਤ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਪਹੁੰਚ ਰਾਈ। ਵਿਲੀ ਦੇ ਬੜੇ ਸਾਹਬਾਂ ਨੂੰ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੇ ਬੈਗੀਆਂ ਤੇ ਮਰੇਆਂ, ਤੋਂ ਰਪੋਰਟਾਂ

*ਸੀ. ਸੀ. ਚੀਨ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਰੇ ਸੁਪਰਿਟੈਂਡੈਂਟ ਮੰਜਰ ਸੀ ਤੇ ਬੈਗੀ ਜੇਲਰ।

ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਸੁਰਬੀਰ ਗਾਰ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ “ਭੇੜੀਆਂ ਦਾ ਗਰੋਹ” ਆਖ ਆਪਣੀ ਜਮੀਰ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸਮੇਂ ਮਾਮਲਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੋਈ ਮੁਦਾਖਲਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ ਜਥਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੋਰ ਵੀ ਭੇਜ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਗੋਰੇ ਫੈਜੀ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਜੇਹਲ ਦੇ ਸਟਾਫ ਤੇ “ਡਿਸਿਪਲਿਨ” ਨੂੰ ਤਕਤਿਆਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਤਵਾਰ ਨੂੰ ਛੁਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ। “ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ” ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੇ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਕੇਤ ਕਰਨਾ, “ਸੁਮੇਵਾਰ ਜੇਹਲ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਟੁਧ ਭੇੜੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਤੁਹਮਤਾਂ” ਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਸਾਬਨ ਤੇ ਨਲਕੇ ਵਾ ਪਾਣੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਚੇਸੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਕੇਸ ਪੈਣੇ “ਜੇਹਲ ਦੇ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਨੂੰ ਤੋਵਣਾ ਸੀ” ਅਤੇ ਹਰ ਅਜੇਹੀ ਗਲ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਥਕੜੀਆਂ ਤੇ ਬੇੜੀਆਂ, ਟਾਟਵਰਦੀ, ਇਕੱਲਿਆਂ ਕੈਈ, ਰੇਟੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਖੁਰਾਕ — ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੇਜਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ। ਕੇਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸਤੋ਷ ਲਾਹਿਰੀ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਹੋਈਆਂ ਸਿਹਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ — ਤੇ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸੁਰਮ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਇਜਕ ਦੇ ਬੈਂਤਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਅਜੇਹੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਕਚੀਚੀਆਂ ਵਟ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿੜੁਤਾ ਨਾਲ ਲੜਕੇ ਗਏ।

ਹੁਣ ਸਠਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਤੇ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਬਾ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਉਹ ਬਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਹੋਰ ਸੁਰਬੀਰ ਮੌਰਚਿਆਂ ਉਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਨਾਲ ਬੇਡਣ ਲਗੇ।

ਬੁਢਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਮਰਖਾ, ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਨਥਾ ਸਿੰਘ, ਰੋਡਾ ਸਿੰਘ - ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਜਾ ਛਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਦੂਰ ਤੇ ਉਹਵੇ ਭੁਲਾਏ ਹੋਏ, ਇਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੋਧੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਪਿਠਾਂ ਲਾਕੇ ਸੰਗਰਾਮ ਕਰਦੇ ਗਏ।

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਦਿਆਂ ਹੀ ਪ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਏ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਪਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਜਪਪ ਦਿਨ ਭੁਖੇ ਰਹੇ ਤੇ 20 ਮਹੀਨੇ ਇਕਲੇ ਕੈਦ ਕਟੀ। ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਰੂੜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਧੀ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜਕੜੇ ਖੜੇ ਰਹੇ। ਹਰ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸੋਹਰੀ, ਨੌਜਵਾਨ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਅਤਿਆਚਾਰ ਸਹੇ ਪਰ ਈਠਨ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਅੰਡੇਮਾਨ ਜੇਹਲ ਦੀਆਂ ਵਖੇ ਵਖ ਕੋਣੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੇ ਜਦੇ-ਜਹਿਦ ਜਾਰੀ ਰਖੀ, - ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਤਸੀਹੇ ਝੁਲੇ। ਇਹ ਇਕ ਇਨਸਾਨੀ ਤਾਕਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਸੁਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ।

ਸਾਰੇ ਜੇਹਲ ਇਹਨਾਂ ਮੁਠੀ ਭਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਹਥੇਲੀ ਤੇ ਰਖ ਕੇ, ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੇ ਕੁੰਭੀ ਨਰਕ, ਦੋ ਤਿੰਨ ਜਾਬਰ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰ ਲੈਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁਕਾਰ ਉਠੀ, “ਸ਼ਾਬਾਸ, ਬੰਬਵਾਲਾ।”

ਆਖੀਰ ਛਤਹ ਦਾ ਦਿਨ ਆਇਆ। ਕੁਛ ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਖਬਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚੀ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰੈਟੈਸਟ ਦਾ ਤੁਫ਼ਾਨ ਉਠਿਆ। ਅੰਡੇਮਾਨ ਜੇਹਲ ਤੋਵਣੀ ਪਈ।

ਜੁਲਾਈ 1829 ਨੂੰ ਗਾਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਫੇਰ ਵੱਤਨਾਂ ਵਲ ਮੌਜੇ ਪਾਏ। ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਸੁਰਾਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਛ ਗੁਆਚੇ ਨਿਸਾਨ ਭਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਥਰੂ ਭਰੀਆਂ ਆਖੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਮਿਲਣ ਲਈ ਨਸੀ ਆ ਰਹੀ ਸਾਪਦੀ, ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਠ ਸੂਰਬੀਰ

ਸਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੰਡੀਆਂ ਸੁਆਹਾਂ ਪਿਛੇ ਪੁਚਿੰਸੀ ਅਤੇਮਾਨ ਦੇ ਬੀਆਬਾਨ
ਵਿਚ ਹੀ ਬੇਸੂਦ ਉਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ।

“ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਦੇ ਬੁਢਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ”

ਕੋਈ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸਨ – ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ
ਨੂੰ ਇਕ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ।
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰੀਵਾਗ, ਯਾਰਵਾਗ, ਨਾਰਪੁਰ, ਵੈਲੋਰ ਤੇ ਕੋਇਮਥਟੋਰ
ਦੀਆਂ ਵੱਖੇ ਵੱਖ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਫੰਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਰਿਬਵੀ ਸਿੰਘ ਹਥ-
ਕੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸਮੇਤ ਚਲਦੀਆਂ ਗਡੀਆਂ ਚੌਂ ਛਲਾਂਗਾਂ ਮਾਰ ਕੇ
ਛਰਾਰ ਹੋ ਗਏ । ਪਰਿਬਵੀ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਫੜੇ ਗਏ । ਪਰ
ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੇ ਖੇਲ ਕੇ
ਚਲਦੀ ਗਡੀ ਤੋਂ ਛਲਾਂਗਾ ਲਗਾ ਦਿਤੀ – ਤੇ ਪੁਲਸ ਸਾਰਾ ਟਿਲ ਲਾਕੇ ਵੀ
ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲਾ ਸਕੀ । ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ
ਹੋਰ ੧੫ ਸਾਬੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜੰਗ ਦੀ ਜਿਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ
ਰਿਹਾਈਆਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ।

ਪਰ ਸੰਗਰਾਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ।
ਕੋਇਮ ਬਟੋਰ ਜੂਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਸੋਂਦਰ ਨਾਲ
ਮੋਸਲਾਹ ਬਗਾਵਤ ਦਬਾਈ ਗਈ ਸੀ । ਨੋਜਵਾਨ ਹਰ ਟੇਜ਼ ਫਾਂਸੀਆਂ ਉਤੇ
ਲਟਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਛੇਟੇ ਛੇਟੇ ਬਚੇ ਵੀ ਗ੍ਰਿਹਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ ।
ਤੇ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਤਕ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਸੂਰਬੀਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿਚ ਰੋ ਉਠੇ ।
ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਮੌਪਲਾ ਬਚਿਆਂ ਦੀ ਭੁਖ ਮਿਟਾਣ ਦੀ
ਕੋਈ ਕੀਤੀ । ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਇਨਸਾਨੀ ਹਮਦਰਦੀ

ਵਜੋਂ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਲਈ ੩੦ ਬਿੰਤਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ।

ਯਰਵਦਾ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸਿਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਕਛੇ ਤੇ ਪਗਵੀਆਂ ਲੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਲਈ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ । ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ੧੯੮੨ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਹਕਾਂ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ – ਤਾਂ ਅਨਗਿਣਤ ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਜੋਥਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਫੇਰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਗੇ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਵਿਚ ਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, “ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਸਰੀਰ ਬੁਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ – ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਦੇ ਬੁਢਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾ ।” ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੇਤ੍ਤੇ ਮਹੀਨਾਂ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਤੇ ਰਹੇ ।

ਸਾਲ ਲੰਘਦੇ ਗਏ । ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੇ ਨੀਯਤ ੧੪ ਸਾਲ ਕਦੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਹਕੂਮਤ ਨਾਵਰੀ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਹਾਂ, ੧੪ ਸਾਲ ਜੇਲਾਂ ਦੀ ਵੇਜ਼ਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਹਨਾਂ ਫੌਲਾਦੀ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾ ਸਕੀ ਸੀ ।

ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਨੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ । “ਜੇ ਗੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਮਰ ਕਟਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜ਼ਫ਼ਾ ਮਾਰੀ ਰਖਣ ਵਾ ਕੀ ਲਾਭ”, ਉਹਨਾਂ ਆਖਿਆ ਤੇ ਮਰਨ ਬਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ੮੦ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ, ਪਰ ਹਕੂਮਤ ਅਜੇ ਵੀ ਕੇਵਲ ਬਰਤ ਉਤੇ ਹੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਈ । ਅਖੀਰ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ੮੦ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਮਗਰੋਂ ੧੯੯੩ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ।

ਪਰ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਫੇਰ ਕਾਂਗਰਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਰਾਫਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ । ਬਾਹਰ ਆਉਣੇ ਹੀ ਆਪ ਮੁੜ ਰਾਜਸੀ

ਕੈਦੀਆਂ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕੁਦ ਪਏ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੁਹੜ ਸਿੰਘ ਹੁਗਾਂ ਨੇ ਮਰਨ ਬਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਚੁਹੜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਗੁਸੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇਂਦੇ ਗਈ ਤੇ ੧੯੧੪-੧੫ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਮੁਹਿਮ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਤਾਕਤ ਫੜਦੀ ਗਈ। ਅਥੀਰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਬੁਢੇ ਹੋਏ ਜ਼ੇਧੇ, ੧੦,੨੦ ਸਾਲ ਤੇ ਏਦੂੰ ਵੀ ਵਧ ਕੇਂਦਾ ਕਟ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਖੇ ਵਖ ਜੇਲਾਂ ਦੋਂ ਨਿਕਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਹਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ।

ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪੈਰ ਪਰਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਸਿਵਲ-ਨਾਫੁਰਮਾਨੀ, ਮਹਾਨ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਨੈਜਵਾਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਘੜੀ ਹੋਈ ਦੁਨੀਆਂ ਸੀ – ਕਾਨਪੁਰ ਤੇ ਮੇਰਠ, ਸਾਜ਼ਸ਼-ਕੇਸਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ-ਕਿਸਾਨ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ! ਇਹ ਦੂਜੀ ਸਿਵਲ ਨਾਫੁਰਮਾਨੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਲ ਉਠੀਆਂ ਮਹਾਨ ਜਨਤਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਵਿਦੀਆਰਥੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ।

ਕਾਮਯਾਬ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਮਾਸਕੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਤੀਰਥ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਈਂਦਿਆਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਕਿਸਾਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੂਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੋਲਿਸਟ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਭਿਆਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਵੇਖਿਆ – ਤੇ ਇਹ ਅਮਰੀਕਨ ਸਰਮਾਇਦਾਰ ਜਮ੍ਹਾਰੀਅਤ ਦੀ ਮਹਦੂਦ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸਭਿਆਤਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸ਼ਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ।

ਮਹਾਨ ਜਥੇਬੰਦਕ ਤੇ ਅਣਥਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਗਰਾਮੀਓਂ ਸੰਤੋਖ

ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੁੜੇ। ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹੋਤਾ/ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੜ੍ਹਦੁਰ-ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਥਵਾ ਰਾਂ 'ਕਿਰਤੀ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਤੇ ੧੯੨੮ ਵਿਚ ਤਪਦਿਕ ਨਾਲ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤਕ ਇਹਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ। ਹੁਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਰੂਸ ਗਏ ਤੇ ਮਾਸਕੇ ਦੀ ਈਸਟਰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਲਗਾਤਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਗਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀਏ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿਸਾ ਪਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਮੁੜ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚ

ਇਹ ਸੀ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਮਰ ਕੇਂਦ੍ਰ ਕਟਣ ਮਗਾਰੋਂ ੧੯੧੪-੧੫ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਹੁਣ ਪੈਰ ਧਰਿਆ। ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਜਾਂ ਅਧਿਖੜ ਉਮਰ ਦੇ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੁਢੇ ਸਰੀਰਾਂ ਤੇ ਅਨਗਿਣਤ ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਹ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਤਖ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵੀਹ ਵੀਹ ਸਾਲ ਕੇਂਦ੍ਰਾਂ ਕਟੀਆਂ ਸਨ, ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਅਕਹਿ ਅਤਿਆਚਾਰ ਸਹੇ ਸਨ ਤੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕਾਲ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਹਤਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਬੁਢੇਪਾ ਵੀ ਅਮਨ ਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਜ਼ਾਰਣਾ।

ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਰਾਹ ਭੁਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਬਚਿਆ ਸੀ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਟੁਟੀ ਭਜੀ ਕੋਠੜੀ ਹੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੱਦੀ ਕਦਾਈ ਆ ਕੇ ਅਥਰੂ ਡੇਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਰਾਹ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਸਾਬੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਕਿਉਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ ਸੀ—ਜਦੋਂ
ਉਦੂੰ ਕਿਤੇ ਵੱਡੀ ਬਗਾਵਤ ਤੁਸ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਦੁਕੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪ
ਹੀ ਤਾਂ ਆਖਿਆ ਸੀ, “ਇਨਕਲਾਬੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕੁਛਾ ਕਦੇ
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।” ੧੯੧੪-੧੫ ਦੇ ਗਾਦਰ ਬਾਬੇ ਹੁਣ ਲਾਲ ਝੰਡੇ ਹੇਠਾਂ
ਆ ਇਕਠੇ ਹੋਏ।

ਉਹਨਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਬੀ ਹੀ ਲਭ ਲਏ ਸਗੋਂ ਕਮਾਲ
ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਅਧੀਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ
ਛੁੱਟ੍ਟੀ ਵੀ ਘਟ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੌਹਾ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ।
ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕਾਂਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਸੇਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ
ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ, ਤੇ ਇਹਦੀ ਸੂਬਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੰਬਰ ਚੁਣੇ ਗਏ। ੧੯੩੪
ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਚੋਣਾ ਬਾਰੇ ਝਰਕਿਆਂ
ਦਾ ਜਮਹੁਰੀ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਿਛੋਂ
ਬਾਬਾ ਸੇਹਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਲਸ ਬਣਾਇਆ। ਮੀਲਾਂ ਬਧੀ ਪੇਦਲ ਟੁਰਕੇ
ਉਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਜਥੇਸੰਦ ਕੀਤੀਆਂ, ਤੇ ੧੯੩੮ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਮੇਰਚੇ ਵਿਚ ਜਾਬਰ ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਵਰ੍ਹਦੀਆਂ ਲਾਠੀਆਂ
ਛੜੀਆਂ ਸੁਕੀਆਂ ਹਡੀਆਂ ਤੇ ਖਾਈਆਂ — ਸਾਰੇ ਵੇਸ਼ ਦੇ ਜਥੇ
ਬੰਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲ ਹਿੰਦ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ
ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ।

ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ
ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨੀਲੀ ਬਾਰ ਦੇ ਪਛਮੇ ਜਾਰੀਰ-
ਸ਼ਾਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਲਾਲ ਝੰਡਾ ਲੈ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ
ਹੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਰੀ — ਅਜ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਵਿਚ
ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਰੂੜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ

ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਕਲਸੀਆ ਦੇ ਦਬੇ ਤੇ ਲੁਟੇ ਜਾਂਦੇ ਮੁੜਾਰਿਆਂ ਨੂੰ
ਉਭਾਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਜੇਤੂ ਮੌਰਚਿਆਂ ਦੀ
ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਮੋਗਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਟੋਡੀਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ
ਭੈਨ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ
ਚੁਣ ਕੇ ਕੇਤੀਆ।

ਬਾਬਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਸਾਮਰਾਜੀ
ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 'ਕਿਰਤੀ' ਅਖਬਾਰ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ। ਹਰ ਕਿਸਾਨ
ਮੌਰਚੇ ਵਿਚ ਅਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਮੌਰਚੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ
ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਿਤੀ। ਅਜ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ੩੩ ਸਾਲ
ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਕਟ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸੁਭਾਵਾਲੇ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਸੀਏ, ਦੇਸ਼
ਭਗਤ ਪਰਵਾਰ ਸਹਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਨ। ੧੯੨੧ ਤੋਂ ਅਜ ਤਕ
ਰਾਜਸੀ ਕੇਦੀਆਂ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ੫੦ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ
ਇਮਦਾਦ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਚੁਣਿਆ,
ਜਿਥੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿਚੂਆਂ ਨੇ ੨੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਆਪ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਾਬੀਆਂ
ਵਿਰੁਧ ਸਿਖ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਜ ਆਪ
ਸਿਖ ਕਿਸਾਨ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਿਆਰੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰੀ
ਸ਼ਾਸ਼ਸ਼ੀਅਤ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਤੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮਾ ਦੇ
ਮੁਖੀ ਜੋਧੇ ਅਵਰਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਉਸਰੀਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਥਵੀ
ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਰਸਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਪਸ ਮੁੜਣ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ
ਕਾਬਲ ਜੇਲ ਦੀ ਤਸੀਹੀ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖਿੜੇ ਮਥੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ —
ਅਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਖ ਦੇਸ਼-ਭੂਮੀਆਂ ਦੇ ਬਚੇ ਬਚੇ ਦੇ
ਮੰਹ ਤੇ ਹੈ।

ਪਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ, ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੋਹਰਿਆਂ ਦੇ ਸੁਰਬੀਰ ਪੁਲਸ ਤੋਂ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਅਧੀ ਦਰਜਨ ਗੁਪਤ ਨਵਾਂ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜ ਸਾਡੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਭੁਮੀ ਦੇ ਕਈ ਸੁਭਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਾਈ ਦੀ ਜੋੜ ਜਗਾ ਚੁਕੇ ਹਨ ।

ਬਾਬਾ ਸ਼੍ਰੀ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀ ਲਾਟ ਤੇ ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਨਗਿਲਤ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਅਜ਼ਮਾਈ ਹੋਏ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਡਰ ਹੋਸਲੇ ਤੇ ਅਣਥਕ ਕੰਮ ਨਾਲ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੀ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਝੁਕਾ ਦਿਤੇ ਹਨ ।

ਬਾਬਾ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਉਸਰਈਏ, ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਤੇ ਬਾਬਾ ਹਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਲੰਮੇ ਤੇ ਕਈ ਹੇਠ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਝੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਗਾਜਸੀ ਅਗੂ ਹਨ ।

ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਮੇਢੇ ਨਾਲ ਮੇਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ — ਇਹ ਹਨ ਗਦਰ ਪਾਨਟੀ ਵੇਂਟੇ ਮੇਡੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ੧੯੧੪-੧੫ ਦੀਆਂ ਲਾਤਿਫਤਾਗੀਆਂ ਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਝੰਡਾ ਨੀਵਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤਾ ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਹਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ, ਦੁਜੇ ਅਕਾਲੀ ਸਾਜ਼ਸ ਕੇਸ ਦਾ ਆਗੂ, ਪਹਿਲੇ ਸਿਖ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਵਿਦ ਸੇਵਕ' ਦਾ ਮੇਡੀ, ਕਾਂਗਾਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦ੍ਰ ਕਟਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਸਰਈਆ, ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾਂ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਹਰ ਮੇਰਦੇ ਦਾ ਸਾਥੀ, ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕੇਨਡੀਅਨ, ਮਹਾਨ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਗੂ, ੧੯੩੦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਖ ਲੀਗ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੇਡੀ, ਬਾਬਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦਾ ਆਗੂ, ਜਿਨ੍ਹੇ ੧੯੨੫ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਨਾਲ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੌਰਾ

ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਏਕੇ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਡਾਂ ਅਨਸਾਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦਾਦ ਲਈ — ਅਜ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੌਰਛੇ ਵੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਗਲੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਪਾਸ ਟੁਸ ਤੋਂ ਸੋਜ਼ਲਿਜ਼ਮ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਤੇ ਚਾਨੁਣ ਲੈਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ, ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਰਾਂਡੀ ਵਿੰਡ।

ਭਾਈ ਸੰਤੇਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਰਖੀਰ ਹਨ, — ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ, ਮਰਹਾਨਾ, ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਹੁਗਾ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਯੂਡ, ਮਦਨ ਸਿੰਘ ਗਾਰਾ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰ ਸਿੰਘ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਮੇਹੀ ਤੇ ਕਥੀ ਹੋਰ, ਬੁਢੇ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਯੋਧੇ — ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੀਵੀ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਦਿਤੀਆਂ, ਪਰ ਉਸ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਿਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਬਦੀ ਵੱਸੀਆਂ ਤੇ ਲਟਕ ਗਏ ਸਨ, ਬੁਝਣ ਨਾ ਦਿਤਾ। ੧੯੧੪-੧੫ ਦੇ ਇਹ ਸੁਰਖੀਰ ਅਜ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਿਮਉਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ

ਸੰਤੰਤਰ ੧੯੨੩ ਵਿਚ ਦੁਜੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਗਾਂਧੀ ਬਾਬੇ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਉਮਰ ਕੇਂਦਰ ਕਟ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੇਵਲ ੪ ਜਾਂ ੫ ਸਾਲ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਬਾਹਰ ਕਟੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਫੇਰ ਜੁਨ ੧੯੪੦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜੰਗੀ ਛਾਪਿਆਂ ਵਿਚ ਰੜਕਦੇ ਗਏ। ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਬਿਮਉਨਿਸਟ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਆਜੂਆਂ ਵਾਂਗ ਦੇਉਲੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਏਥੇ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੰਡਨਾਂ
ਨੂੰ ਮਿਲੇ।

ਬਾਬੇ ਅਗੇ ਹੀ ਸੋਸ਼ਾਲਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਕੇ ਲਾਲ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਸੰਗਰਾਮ
ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੇਉਲੀ ਕੈਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ
ਸੋਸ਼ਾਲਿਜ਼ਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਫੁੱਲਾ ਮੁਤਾਬਿਆ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਅਰਕਿਆਂ
ਭਰੇ ਬੀਤੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹੇਲੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕੀਤਾ
ਤੇ, ਇਕ ਵਾਰ ਛੇਰ ਜੇਤੂ ਨਿਕਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ
ਜ਼ਿੰਦਰੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਅਰਪਣ ਕਰ ਛਡੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ
ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਵਧੀਰੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ
ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਚੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਇਕੇ ਭਿਸ਼ਪਲਿਨ ਵਿਚ ਬਣੀ
ਇਨਕਲਾਬੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ। ਗੁਲਾਮ ਹੋਣ ਦੀ
ਸ਼ਰਮ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਦੇ ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ।
ਸੋਵੀਅਟ ਰੁਸ ਦੇ ਅਸਰ, ਇਗਾਦੇ ਦੀ ਟ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰ
ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ
ਲਈ ਉਡਾਂਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਅਟੋਲ
ਵਛਾਦਾਰੀ ਕਬਕੇ ਇਹ ਕੁਦਰਦੀ ਗਲ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ
ਤੇ ਇਹਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਣ
ਲਈ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਟੱਬਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ
ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣ। “ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਸਿਖਰ ਇਹੋ
ਹੈ”, ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਿਆਂ
ਆਖਿਆ।

ਦੇਉਲੀ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਭੁਖ ਹੜਡਾਲ ਹੋਈ। ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਨਤਾਂ
ਤਰਲੇ ਵੀ ਬਿਰਧ ਬਿਧਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਣੇ ਨਾ ਹੋਕੇ ਸਕੇ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ
ਤਾਂ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।
ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਛੇਰ ਹਾਰ ਮੰਨਣੀ ਪਈ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਬੰਦੀ-ਕੈਪ

ਤੇਵਨਾ ਪਿਆ।

ਕਈ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਸੁਬਿਆਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤੇ ਗਏ ਪਰ ਬਦਲਾਂ ਲਉ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਖੀਰ ਵਿਚ ਜੇਹਲਾਂ ਛੱਡੀਆਂ। ਬਾਬਾ ਰੂੜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਕਤੁੰਬਰ, ੧੯੮੫ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਸਿੰਘ, ੧੯੮੨ ਦੇ ਨੱਜੇ ਹੋਏ ੧੯੮੩ ਤੱਕ ਲੁਕ ਛਿਪਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੮੩ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਗਾਂਪੀ ਜੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਗਾਂਪੀ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਬਟਿਆ। ੧੯੮੪ ਵਿਚ ਉਹ ਢੇਰ ਗਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਈ ਗਏ। ਤੇ ੧੯੮੪ ਤੱਕ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਰਹੇ। ਅਜ ਉਹ ਢੇਰ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਈੰਡੇ ਹੇਠਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਰ ਗਾਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮੌਹਰੀ ਸੁਰਖੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਜ ਜੇਹਲ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਪਿਛੇ ਦਿਨ ਕਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੧੯੮੨ ਵਿਚ ਰਾਜ ਮੰਦਰੀ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਸਮੇਂ ਫਰਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਰੂਸ ਗਏ, ਉਥੇ ਮਾਰਕਸਿਜ਼ਮ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਹੁਣ ਆਪ ਨੇ ਕਾਥਲ ਵਿਚ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਦਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੮੩ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗਾਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜਲਦੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਰਗਾਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਗਈਆਂ। ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਹਾਂ ਦੇਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਰੂਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਟੁਸੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪ

ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਗਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੋਂ
ਆਪ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਬਲ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮਤਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ
ਗੋਂਦਾਂ ਗੁੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਰੂਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਹਾਈ
ਮੰਗੀ। ਅਮਰੀਕਾ, ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਗਰਿਫਤਾਰੀ
ਵਿਰੁਧ ਮਜ਼ਾਹਰੇ ਹੋਏ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਰਿਹਾ
ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਆਪ ਰੂਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਤੇ ਆਪ ਕੁਝ ਰਿਚ ਬਾਦ
ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਕੇ ਆਪ ੧੯੩੬ ਵਿਚ ਗਰਿਫਤਾਰੀ ਤਕ ਗੁਪਤ ਕੰਮ
ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪ ਨੂੰ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾਂ ਤਬੱਦਦ ਤੇ
ਤਸੀਹਿਆਂ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਬੁਢੇ ਹੋ
ਚੁਕੇ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ
ਪੁਲਸੀ ਤਬੱਦਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਅਫਸਰ ਨੂੰ
ਵੀ ਆਪ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆਂ ਨਾ ਪਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ
ਨਵੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿ ਕਿਲੇ
ਵਿਚ ਹੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਅਥੀਰ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ੧੯੧੪ - ੧੫ ਵਾਲੀ ਉਮਰ ਕੈਦ
ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਡੇਮਾਨ ਭੇਜ ਦੇਣ ਦਾ ਛੇਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੂੰ
ਡਰ ਸੀ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਮੁਕਦਮੇ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ
ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ
ਵਰਤੇਗਾ, ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਦੀ
ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਅੰਡੇਮਾਨ ਜੇਹਲ ਬੰਦ ਕਰਨੀ ਪਈ।
ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।
ਪਰ ਅਜੇ ਦੀ ਇਹ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਖੇ ਵਖ
ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਰੀ ਰੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਦਲਾ-

ਲਉ ਕਮਿਨੀਆਂ ਚੌਭਾਂ ਵਿਗੁਧ ਲੜ ਰਹੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਜ ਵੀ ਸਾਰਾ
ਜੇਹਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਰ ਬਰ ਕੰਬਦਾ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ੧੮ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੈਦ ਕਟ ਚੁਕੇ ਹਨ — ਪਰ ਉਹ ਇਕ
ਹਸਤੀ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਹਕੂਮਤ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ
ਭਰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਆਪ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ।

ਗਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਥੀ, ਬਬਾ ਸੁਦਾ ਸਿੰਘ
ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਂਗ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦਾ ਉੱਠਵਾਂ ਸਾਲ
ਕਟ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਇਹ ਹੈ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅਖ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਉਹਦੇ
ਸੂਰ ਬੀਰਾਂ ਦੀ, ਅਮਤ ਸਰਾਂਭੇ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ — ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਸਿਖ
ਕਿਸਾਨ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ । ੧੫ ਤੋਂ ੩੩ ਸਾਲ
ਆਪਣੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੇ ਬੰਦੀ
ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕਟੇ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ
ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਛ ਲਾ ਦਿਤਾ, ਹਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸਭ
ਮਸੀਥਤਾਂ ਝਲੀਆਂ ਹਨ । ਅਜ ਉਹ ਸਾਡੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ
ਅਟੱਲ ਇਹਾਏ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਵੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ — ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ
ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਤੋਂ ਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਸੰਬੰਧਤ ਪੱਤਰ

੧. ਗੁਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਗੁਰੀਲਾ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ੩੦ ਸ਼ਹੀਦਜੀ ਲਾਹੌਰ ਸੈਟਰਲ ਜੇਲ ਵਿਚ ਫਾਸੀ ਲਾਏ ਗਏ:-

ਪੰਡਤ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਮਹੌਲੀ ਕਲਾਂ (ਅੰਬਾਲਾ), ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਹੰਸ, ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਛਨਾਂ, - (ਲੁਧਿਆਣਾ)। ਚੰਗਾ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦਪੁਰ, ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਸੁਗਿਆਲ, ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਸੁਗਿਆਲ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦਪੁਰ— (ਜਾਲੰਪਰ)। ਵੀਰਸਿੰਘ ਬਾਹੋਵਾਲ, ਜਵਦ ਸਿੰਘ ਨੰਗਲ— (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ)। ਝੂੜ ਸਿੰਘ ਦੁਸ਼ਾਝਾਂ ਤਲਵੰਡੀ, ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਚੁਡੀਕੇ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਕਕਨਾਲਾ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ— (ਫੀਰੋਜ਼ਪਰ)। ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬੁੜਚੰਦ, ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ ਬੁੜਚੰਦ, ਪਰੇਮ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਰਹ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀਓਥਗਾ — (ਲਾਹੌਰ)। ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਠਠੀਖਾਰਾ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਠਠੀਖਾਰਾ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜਗਤਪਰਾ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਦਰੀ — (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਧਿਆਨਸਿੰਘ, ਰਹਿਮਤ ਅਲੀ, ਅਮਲੀ — (ਥਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ)। ਰਾਮ ਰਖਾ (ਹਥ ਵਿਚ ਬੰਬ ਫਟਣ ਕਰਕੇ ਮਰ ਗਿਆ)। ਡਾ: ਮਥਰਾ ਜਿੰਘ ਗੁਜਰਖਾਨ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ)।

* * * * *

੨. ਰਿਸਾਲਾ ਨੰਬਰ ੨੩ ਦੇ ੧੧ ਫੋਜੀ ਜਿਹੜੇ ਅੰਬਾਲਾ ਜੇਲ ਵਿਚ ਫਾਸੀ ਲਾਏ ਗਏ:-

ਭਾਈ ਲਡਮਨ ਸਿੰਘ ਚੁਸਲੇਵੜ, ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀਓਥਾਲਾ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਛਾਹਬਾਜ਼ਪੁਰ, ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਢੋਟੀਆਂ, ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਰੂੜੀਵਾਲਾ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰੂੜੀਵਾਲਾ, ਕੁਜਰ ਸਿੰਘ ਲੋਹਕੇ, ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ ਲੋਹਕੇ — (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)। ਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲਾ— (ਥਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ)।

* * * * *

੩. ਰਿਸਾਈ ਨੰ: ੨੩ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫੋਜੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ-ਕੇਦ ਕਾਲੇ-ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਹਵਾਂ ਹੋਈਆਂ:-

ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਢੋਟੀਆਂ, ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਚੰਡ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਬੁਰਜ, ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਢੋਟੀਆਂ, ਨਥਾ ਸਿੰਘ ਢੋਟੀਆਂ — (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)।

* * * * *

੪. ਬਰਮਾ ਦੀਆਂ ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਫਾਸੀ ਲਾਏ ਗਏ ਈ ਸ਼ਹੀਦ :—

ਡਾ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਔਮ. ਏ. ਕਿਹਰਸਰੀ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ)। ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਪਾਠਕ ਅਮਰੀਕਨ ਔਮ. ਏ. ਭੱਟੀ (ਲਾਹੌਰ)। ਨਹਿੰਜਨ ਸਿੰਘ, ਨਾਰਾਇਣ

- ਸਿੰਘ, ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਚਾਹਲੀਆ ਰਾਮ—(ਥਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ)।
੫. ਪਹਿਲੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਸੀ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਦੀ ਸੜਾ ਹੋਈ, ਜੋਹੜੀ ਪਿਛੇ ਉਮਰ-ਕੈਦ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤੀ ਗਈ:-

ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ (ਮੰਡੀ)। ਰਾਮਸਰਨ (ਕਪੂਰਬਲਾ)। ਭਾਈ ਪਰਮਾ ਨੰਦ (ਲਾਹੌਰ)। ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਕੇਲੇ, ਰੁਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਰਾਣਾ—(ਲੁਧਿਆਣਾ)। ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਪਦਰੀ, ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਗਲਵਾਲੀ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਠਿਆਲਾ, ਸਾਵਣ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ—(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)।

* * * * *

੬. ਪਹਿਲੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਦੀ ਸੜਾਹੋਈ:-

ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਦੇਹਰ, ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਭਲਵਾਨ ਦਦੇਹਰ, ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਦੇਹਰ, ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਮਰਹਾਣਾ, ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਲਾਲਪਰਾ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਭੂਰੇ—(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)। ਚੁਹੜ ਸਿੰਘ ਲੀਲ, ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਸੱਨੇਤੇ, ਰੱਡਾ ਸਿੰਘ ਲੰਡੇ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਈਸਿਵਾਲ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੱਲਾ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬੋਪਾਰਾਏ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਬੋਪਾਰਾਏ—(ਲੁਧਿਆਣਾ)। ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਕੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭਸੀਨ—(ਲਾਹੌਰ)। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਲੰਗੇਰੀ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ)।

* * * * *

੭. ਪਹਿਲੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਖ ਵਖ ਸੜਾਵੀ ਹੋਈਆਂ:-

ਹਰੀ ਸਿੰਘ —	(ਥਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ)	ਸੜਾ ੧੦ ਸਾਲ
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ —	,	ਸੜਾ ੨ ਸਾਲ
ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ —	ਲੁਧਿਆਣਾ	ਸੜਾ ੪ ਸਾਲ
ਸੁਭ ਸਿੰਘ —	ਕੋਟਲਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ)	ਸੜਾ ੩ ਸਾਲ
ਜਮਨਾ ਦਾਸ —	ਬਨਾਰਸ	,
ਬਾਜ ਸਿੰਘ —	ਰਹੀਆ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)	ਸੜਾ ੨ ਸਾਲ
*	*	*

੮. ਬਾਕੀ ਸਤ ਜਿਹੜੇ ਬਹੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨਾਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਮਹਿਤਾ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੇਰ, ਕਿਦਾਰ ਨਾਥ ਸਹਿਗਲ—(ਲਾਹੌਰ)। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਭਡਾਣਾ, ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਭਾਖ ਹਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦਰਜੀ—(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)। ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਸਾਧ (ਥਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ)।

* * * * *

੯. ਦੂਜੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਸ਼ ਕੇਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ-ਕੈਦ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੜਾ ਹੋਈ:-

ਭਾਈ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਕਲਾਂ, ਭਾਈ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਕਲਾਂ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਰਸੂਲਪੁਰ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸਠਿਆਲਾ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਕੜ, ਮਹੰਤ ਭੋਗ ਸਿੰਘ ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ, ਜਸਾ ਸਿੰਘ ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਖਾਪਕਖੇਜੀ, ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਚੋਹਲਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਿਲ, ਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੋਪਰੀਵਾਲਾ, ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇਹਰ, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇਲੁਨੰਗਲ, ਬਿਸਨ ਨਿੰਘ ਦੇਹਰ - (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)। ਭਾਈ ਰਣਪੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗਵਾਲ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗਵਾਲ, ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗਵਾਲ, ਸਜਨ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗਵਾਲ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾਮਗਾਟਾ ਗੁਜਰਵਾਲ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਚੰਦ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜਗਰਾਓ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਵਾਲ, ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ - (ਲੁਧਿਆਣਾ)। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾਲਾਮਿੰਘਾ (ਕਪੂਰਥਲਾ)। ਕਰਮ ਸਿੰਘ (ਪਟਿਆਲਾ)। ਅਤਰ ਸਿੰਘ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ)। ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ ਚੁਡੀਕੇ ਪਾਖਰ ਸਿੰਘ ਦੁਡੀਕੇ - (ਛੋਗੜਪੁਰ)। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਚਿਰੜ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਭਿਖੀਵਿੰਡ, ਸਜਾ ਸਿੰਘ ਵਲਟੋਹਾ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਬੁਦਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਨਥਾ ਸਿੰਘ ਧੁਨ, ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਵਲਟੋਹਾ, ਲਾਲ ਚੰਦ ਛਲਕ, ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਵਲਟੋਹਾ, ਨਾਕਰ ਸਿੰਘ ਵਲਟੋਹਾ, ਜਾਮ੍ਹ ਵਲਟੋਹਾ, ਨਾਕਰ ਸਿੰਘ ਵਲਟੋਹਾ, ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਾਹ ਭਿਖੀਵਿੰਡ, ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਬਣੇਲ ਸਿੰਘ ਬੂਜ਼ਚੰਦ - (ਲਾਹੌਰ)। ਮਨਾਂ ਸਿੰਘ ਜੰਡਿਆਲਾ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ - (ਜਲੰਧਰ)। ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਲਾਧੇਪੁਰਾ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)। ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ ਲੰਗਮਜਾਗੀ (ਹੁਕਿਆਰਪੁਰ)। ਪਿਆਰਾ ਲਾਲ (ਜ਼ਿਹਲਮ)। ਬਤਨ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਨੰਡੀਅਨ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਸਾਮ ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ - (ਬਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ)।

* * * * *

੧੦. ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ੮ ਸਾਬੀ:-

ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਸਨੋਤੇ, ਰੂਲੀਆ ਸਿੰਘ ਸਰਾਬਾ, ਰੋਡਾ ਸਿੰਘ ਲੰਡੇ - (ਲੁਧਿਆਣਾ)। ਬੁਦਾ ਸਿੰਘ (ਗੁਜਰਾਤ)। ਤਾਮ ਰਖਾ (ਜ਼ਿਹਲਮ)। ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਬੁਰਜ, ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਮਰਹਾਣਾ, ਨਥਾ ਸਿੰਘ ਦੋਟੀਆਂ - (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)।

* * * * *

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲਹੂ-ਭਿਜੇ ਪੱਤਰੇ

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ — ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਅਜੈ ਘੋਸ਼, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ ਹੈ, ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੋ — ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਜਿਹੜੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੈ।

ਚਿਟਾਂਗਾਂਗ ਆਰਮਰੀ ਰੇਡ ਦੇ ਜੋਧੇ — ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਭਰਿਆ ਕਾਂਡ। ਝੰਗਾਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਟੈਰਿਸਟਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ, ਕਲਪਨਾ ਦਤ, ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ।

**ਅਜ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੂਰਣਿਆਂ ਤੇ
ਚਲਣ ਲਈ ਦੋ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ**

ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਅਖਰੀ ਸੰਗਰਾਮ — ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਾਗਮ ਬਾਰੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ ਜੋਸੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਲਾਜਵਾਬ ਕਿਤਾਬ।

ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਛਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀ । ਸਿੱਖ
ਆਜ਼ਾਦ ਸਿਖ ਦੇਸ਼-ਭੂਮੀਆਂ ॥ ਸੁਆਲ ਦਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਲ।
ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪਾ-ਨਿਰਣ ਦਾ ਹੱਕ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਉਜ਼,
“ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੌਲ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ,” ਦਾ ਬਾ-ਦਲੀਲ
ਤੇ ਮੂੰਹ-ਤੋਜ਼ਵਾਂ ਜੁਆਬ।

ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼

੧੧੪ ਮੈਕਲੋਡ ਰੋਡ

ਲਾਹੌਰ